

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Обробка чорних та кольорових металів населенням салтівської культури»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Устименко Юрій Віталійович

Керівник: к.і.н., доцент

Скирда Валерій Володимирович

Рецензент: к.і.н., зав. відділу археології

ХІМ Аксьонов Віктор Степанович

Харків – 2025

ЗМІСТ

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ I. Обробка металів.....	8
Розділ II. Зброя.....	13
Розділ III. Прикраси.....	30
Розділ IV. Знаряддя праці.....	60
Висновки.....	89
Список джерел та літератури.....	90
Додатки.....	103
Резюме.....	129
Summary.....	129

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ - Археологічні дослідження в Україні

АН – Академія наук

НАН – Національна академія наук

НА МА ХНУ - Науковий архів Музею археології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

РА – Российская археология

РАНИОН - Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

ХНУ – Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ХГУ – Харьковский государственный университет

ВСТУП

Салтівська культура, на думку багатьох дослідників, являється археологічним відображенням культури Хозарського каганату. Археологічні знахідки свідчать про розвинену металургію та широкий спектр знарядь, що використовувалися у військовій справі, сільському господарстві, ремеслах та побуті носіями салтівської культури. Виготовлення таких предметів вимагало широких знань у сфері виплавки металу, ковальства та обробки заліза. Тому дослідження цих предметів допомагає краще зрозуміти економічний та соціальний устрій різноетнічного населення, яке входило до складу салтівської культури.

Актуальність дослідження пов'язано з тим, що на сьогодні не існує узагальнюючої праці, де було б розглянуто тему металообробки населенням салтівської культури. Переважна більшість робіт дають поверхневий опис цього процесу, а розглянуті в нашій роботі знаряддя, висвітлюються поверхнево або в контексті вивчення поховального інвентарю. Тому робота в якій буде розглянуто обробку чорних та кольорових металів є важливою. Для кращого дослідження, в роботі представлено види металевого озброєння, прикрас, знарядь промислу та господарства населення салтівської культури, де буде зазначено типологію та функціональність знарядь є вагомим внеском у дослідження даної теми і культури.

Наукова новизна в контексті нашої роботи полягає у спробі висвітлити металообробку носіїв салтівської культури. У ході дослідження розглянуто і надано типології озброєння, прикрас і знарядь праці населення салтівської культури. Досліджуючи тему, нами здійснено пошук аналогій серед близьких територіально і хронологічно культур до салтівської.

Об'єктом дослідження є залізоробне виробництво населення салтівської культури.

Предметом дослідження є озброєння, прикраси та знаряддя праці, що виявлені у складі поховальних та господарських комплексів культури.

Мета роботи полягає в дослідженні металообробки, а також в аналізі та систематизації різних видів і типів озброєння, прикрас та господарських знарядь населення салтівської культури.

Для досягнення мети дослідження послідовно вирішувалися наступні **завдання**:

- 1) Здійснити аналіз джерельної бази;
- 2) Визначити рівень і дослідити металургію і технічні навички носіїв салтівської культури;
- 3) Виділити різновиди озброєння, прикрас, промислових і господарських знарядь;
- 4) Удосконалити типологію знарядь та визначити їх функціональні особливості;
- 5) Встановити хронологічні межі використання представлених у роботі знарядь;
- 6) Зіставити отримані дані з матеріалами близьких територіально і хронологічно археологічних культур.

Хронологічні межі визначені часом існування салтівської культури, а саме від появи у другій половині VIII ст. і до припинення існування культури на початку X ст.

Територіальні межі визначенні територією розповсюдження салтівської культури: південний схід Криму, Приазов'я, Подоння, Нижнє Поволжя і Північний Кавказ.

Історіографічна база роботи. Дослідження салтівського металевих озброєння, металевих прикрас та металевих знарядь праці висвітлюється в радянських, українських та російських роботах.

Перші роботи, які присвячені металургії та господарству, що зробили вагомий внесок в дослідження цієї теми в контексті салтівської культури є

праці В.К.Міхеєва¹. Які в подальшому мають своє місце у більших працях дослідника і також висвітлено промислове виробництво культури². В зазначених працях є висвітленими тема металургії населення салтівської культури. Окремо маємо звернути увагу на звітну документацію В.К.Міхеєва з розкопок, де описано згадані раніше предмети³.

Висвітлення теми військової праці, предметів естетичного призначення та господарства населення салтівської культури мають своє місце в працях С.О.Плетнєвої⁴. Тему металургії і господарства населення салтівської культури мають своє місце в дослідженнях В.В.Колоди⁵.

---

¹ Міхеєв В.К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури. // ВХУ. 1966. №17: Іст. сер. Вип.1. С. 91-98; Міхеєв В.К. Достижения ремесленников салтовской культуры: Учеб. пособие. Харьков. ХГУ. 1968. 27 с.

² Міхеєв В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа. 1985. 147 с; Аксенов В.С., Міхеєв В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. // Хазарский альманах. Киев-Харьков. 2006. Т.5. 297 с.

³ Міхеєв В.К. Опис знахідок археологічної експедиції у 1963 році (практика). Харьков, 1963// НА МА ХНУ. Ф.1. Оп. 6. Спр. 4; Міхеєв В.К.Опис знахідок Маяцької археологічної експедиції у 1964 році. Харьков, 1964//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 5-а; Міхеєв В.К.Отчет об археологических раскопках поселения у с. Маяки в 1964 году. Харьков, 1965//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 5; Міхеєв В.К.Отчет о раскопках поселения и могильника салтовской культуры у села Маяки летом 1965 года. Харьков, 1966//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 6-а; Міхеєв В.К.Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского района Донецкой области в 1966 году. Харьков, 1967//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 7; Міхеєв В.К.Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского района Донецкой области. Харьков,1968//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 8; Міхеєв В.К.Отчет об археологических исследованиях поселения салтовской культуры у с. Маяки в 1968 году. Харьков,1969//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр.9; Міхеєв В.К.Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области в 1969 году. Харьков,1970//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 10; Міхеєв В.К.Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции ХГУ в 1971 году. Харьков,1972//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 12; Міхеєв В.К.Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1973 году. Харьков,1974//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 15; Міхеєв В.К. Отчет средневековой археологической экспедиции ХГУ за 1993 год. Могильники Красная Гусаровка и Красная Горка. ХГУ. Харьков,1994//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 39.

⁴ Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука. 1967. 209 с; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 288 с; Плетнёва С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: «Мосты культуры».1999. 380 с.

⁵ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика. 2018. 170 с.

Методологічна база дослідження обумовлена поставленими задачами. В роботі використовуються традиційні методи історико-археологічних досліджень: типологічні, аналітичні, статистичні.

В першу чергу було виконано підбір матеріалів, які несуть інформацію про металообробку та згадані у роботі салтівські знаряддя.

Наступним етапом став підбір та удосконалення типології для кожного із зазначених у роботі предметів. На цьому етапі використовувався типологічний метод.

Дослідження хронології кожного типу зазначеного у роботі, з пошуком аналогій із носіями інших культур обумовлений аналітичним методом.

Джерельну базу дослідження складають археологічні та писемні джерела. Основою матеріалу дослідження, стали колекції і звітна документація, яка зберігається в Музеї археології при ХНУ імені В.Н.Каразіна.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дипломної роботи були використані під час трьох виступів на гуртку кафедри історіографії, джерелознавства та археології у 2023, 2024 та 2025 рр. Матеріали висвітлені на 42-й Міжнародній краєзнавчій конференції (Харків, 29 листопада, 2024) та 78-х Каразінських читань (Харків, 25 квітня, 2025) ¹.

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження. Вона складає зі списку скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків.

---

¹ Устименко Ю.В. Металеві знаряддя праці населення салтівської культури//Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2025 р.). Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2025. С. 19-20.

Розділ I. Обробка металів

Металообробка відігравала велику роль в господарстві та побуті населення салтівської культури. Говорячи про дослідження салтівської культури, головним предметом вивчення культури є матеріальні джерела, які мають велику представленість в озброєнні, прикрасах та господарських знаряддях. Зазначені предмети знаходять в салтівських похованнях і при дослідженні культурного шару. Різноманітність зброї, прикрас та знарядь праці серед населення салтівської культури вказує нам на розвинуту металургію і важливість цієї галузі для населення.

Найбільш розповсюдженим металом в господарстві та озброєнні населення салтівської культури було залізо. В середньовіччі залізо добували із руди, найбільш розповсюдженою в той хронологічний період і зазначених територіальних межах була болотна руда, яка видобувалася в болотних місцевостях. Руда проходила термальну обробку. Насамперед ймовірно салтівці використовували «сиродутний» метод видобування заліза. Основний принцип даного методу полягає в тому, що використовували яму, яка обмазувалася глиною і на дно ями поміщали дрібні шматки руди і дерев'яного вугілля. На дні робилися спеціальні отвори, через які здійснювалася подача повітря за допомогою міхів, що допомагало підтримувати стабільно високу температуру в ямі або пізніше із часом в глиняному горні. Під час цієї процедури шлаки стікали вниз або випаровувалися, а на самому дні ями лишалися частини заліза, які із часом з'єднувалися в цільну губчасту, м'яку масу. Утворену крицю витягували з ями чи горна і кували для видалення шлаків та ущільнення структури, подібна процедура могла повторюватися кілька разів, що давало якісний продукт для подальшого виготовлення зброї та різних господарських знарядь¹.

---

¹ Флёров А.В. Материаловедение и технология художественной обработки металлов. Москва: Высшая школа. 1981. С.26-32.

Малочисельними є знахідки із сталі. Сталь – сплав заліза із вуглецем. Нам відомо, що деякі екземпляри салтівських шабелів виготовлялися з двох односторонньо загострених клинків, які зварювалися між собою і при зварюванні частин використовували високовуглецеву сталь (0.4-0.6% вмісту вуглецю) та маловуглецеву сталь (0.2 % вмісту вуглецю) ¹.

Салтівці активно використовували в побуті, військовій справі залізо. Саме воно було важливим ресурсом для населення салтівської культури, територіальні межі дозволяли салтівцям самостійно видобувати та обробляти руду для подальшого виготовлення заліза. Також у ході дослідження, ми з'ясували, що салтівці використовували сталь у військовій справі.

Вони могли видобувати дорогоцінні метали самостійно і також отримували його шляхом пограбування чи данини, а також завдяки розвиненій торгівлі із іншими народами, саме вона дозволяла отримувати монети та речі із дорогоцінних металів, які могли переправляти і використовувати в литті нових предметів салтівців.

Срібло та золото у вигляді руди проходив виплавлення із дерев'яним вугіллям, видобування срібла із руди є подібним до видобування заліза із руди про яку ми говорили раніше. Цей кольоровий метал найчастіше використовувався при виготовленні салтівських прикрас. Знахідки прикрас із срібла та золота є характерними для салтівської ювелірної справи, але видобування сировини було обмеженим, що викликано територіальними межами, де знахідки родовищ срібла і золота є малочисельними. Тому можемо висунути тезу, що більшість дорогоцінних металів салтівці отримували шляхом збору данини та пограбунку, торгівельних зв'язків із сусідами.

Також важливо звернути увагу, що салтівська культура має пряме відношення до хозар. Каганат в свою чергу територіально контролював велику частину Кавказу, де в середньовіччі активно видобували цінні метали, тому

---

¹ Толмачева М.М. Технология обработки железа в лесостепном регионе салтовской культуры // Естественно-научные методы в археологии. Москва: Наука. 1989. С. 149-152.

можемо висловити тезу, що Кавказ в цілому міг забезпечувати населення салтівської культури цінними та чорними металами. Підконтрольна хозарам Волга та інші торгівельні шляхи приносили салтівцям велику кількість цінностей і включаючи гроші. Насамперед ми можемо звернути увагу на арабські дирхами, які виготовлялися із срібла, тому можна було їх переплавляти, а іноді використовувати, як прикрасу-підвіску, про що ми поговоримо детальніше далі в роботі.

Окремо поговоримо про бронзу, метал який часто використовувався салтівцями у військовій справі, побуті і при виготовленні прикрас. Бронза – сплав міді та олово. Мідна руда та олово виплавлялися по окремі, міді потрібна більша температура для плавлення (1100-1200°C.), олово менша температура (800°C.). Після плавлення утворені рідини змішувалися в сплав, де олово займало не більше 15% в загальному справі із міддю.

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що салтівці у військовій справі та побуті зазвичай використовували – залізо та іноді бронзу. Вже в контексті естетичного побуту – прикраси, використовувалися золото, срібло та бронза. Салтівці самостійно видобували і обробляли залізо, мідь та олово для сплаву бронзи. Роль золота та срібла серед салтівського населення лишається відкритою. У відомих нам територіальних межах салтівської культури видобуток дорогоцінних металів є нехарактерним, бо немає на цих територіях місць для видобутку золота і срібла. В свою чергу сировинною базою міг слугувати Кавказ, частина територій якого входила до Хозарського каганату. Також салтівці могли поповнювати свої запаси золота і срібла за рахунок торгівлі, військових походів.

Ще за доби енеоліту важливою галуззю громадського виробництва, ремеслом стає **ливарство**. В контексті нашого вивчення обробки чорних та кольорових металів носіїв салтівської культури саме ливарство відіграє велику роль в нашому дослідженні.

Виготовлення різноманітних залізних знарядь та зброї після плавлення проходить шлях відливки у форми, які виготовлялися із візку і нам відомі декілька екземплярів подібних візкових форм при дослідженні салтівської культури. Салтівці могли ймовірно використовувати для лиття земельні форми, які були одноразовими і виготовлялися із глини чи піску.

Кування. При дослідженні обробки салтівцями металів, можемо виокремити два типи кування – холодна та гаряча. Холодна ковка була характерна при обробці цінних металів, насамперед золота і срібла. Гаряча ковка використовувалася при обробці заліза та інших чорних металів. Перший тип кування є характерним для ювелірної справи, а другий тип для інших галузей життя салтівців. Для кування важливими інструментами були спеціальні молоти, які допомагали в деформації та обробці металів в обох методах ковки. Також важливим було накувальня – основа на якій обробляли метал, також допоміжними засобами обробки були різноманітні зубила, пробійники та інші дрібні ручні засоби.

При роботі із металами, салтівці використовували **паяння**. Такі приклади нам відомі в-першу чергу при дослідженні прикрас населення салтівської культури. Паяння використовувалося при з'єднанні вушка та підвіски. В даному процесі важливо було використовувати елементи для з'єднання, так звані флюси. Скоріше за все салтівці могли використовувати у якості флюсів природні ресурси (дерева смола, як один із варіантів). Раніше ми вже звертали увагу, що салтівці у військовій справі використовували **зварювання**. При цьому процесі також потрібно було використовувати природні флюси, при зварюванні потрібні частини доводилися до певної температури і на молекулярному рівні відбувалося з'єднання. При цьому відбувалася ковальська робота і застосування молоту, яким наносилися удари по елементам скріплення, в подальшому виріб загартовувався через перепад

температури, іноді зварювання відбувалося повторно для кращої міцності виробу¹.

Варто звернути увагу на художню обробку заліза носіями салтівської культури, насамперед – **чеканка**. Вона могла використовуватися в ювелірній справі салтівців. Цей процес включав в себе утворення рельєфного зображення на металі шляхом ударів по ньому. **Орнаментация** була більш розповсюджена серед салтівських майстрів. Насамперед використовувалося гравірування – нанесення візерунку спеціальними різцями. Наприклад, цей метод активно використовувався при роботі із сердоліковою вставкою в персні, коли таким методом наносилося зображення на камінь. Також можемо виокремити тиснення – видавлювання візерунку без пробиття наскрізь, такий метод використовувався при виготовленні браслетів салтівцями.

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що обробка металів салтівськими майстрами включала в себе ряд важливих етапів при виготовленні певного знаряддя або прикраси. Ми розглянули ряд важливих галузей при обробці металів носіями салтівської культури. Можемо сказати, що салтівці опираючись на хронологічний період використовували при обробці металів ряд важливих у своїй реалізації процесів, що вказує нам – металургія та обробка металів була розвинутою серед населення салтівської культури. Були свої майстри та спеціалісти в обробній справі, тому що ряд процесів які зазначалися раніше не могли бути виконаними «аматорами» металургійної справи.

---

¹ Флёрв А.В. Материаловедение и технология художественной обработки металлов. Москва: Высшая школа. 1981. С.63-64; 115-125; 220-265.

Розділ II. Зброя.

Досліджуючи дистанційну зброю та обробку металів, ми можемо звернути увагу на металеві наконечники стріл. Носії салтівської культури виготовляли наконечники стріл зазвичай із заліза. Салтівські наконечники проходили традиційний процес кування заготовки, після чого могли використовувати кілька методів формування наконечника. Насамперед лиття у форми або зварювання і в подальшому загартовування. Після чого настає останній етап формування наконечника – шліфування аби наконечник мав гостроту для враження супротивника.

О.В.Комар, звертає увагу, що населення салтівської культури, як і більшість кочівників, напівкочівники, що мешкали в період раннього середньовіччя використовували лук складної конструкції або центрально-азійського типу ¹ із складною основою.

Лук був головним зряддям для ведення бойових дій ранньосередньовічного населення, але знахідки самого луку чи елементів їх конструкції є мізерним. Наприклад, при дослідженні аланських поховальних комплексів Подоння салтівського часу виокремлюють 13 наборів кістяних накладок на лук ². Накладки відіграють важливу роль у визначенні типології луку, в нашому випадку у визначенні луку салтівського чи хозарського типу ³.

В конструкцію луку салтівського типу входить пара серединних бокових пластинок, пара клиновидних тильних плечових накладок і пара кінцевих фронтальних накладок із прорізом для тятиви. Головною особливістю накладок салтівського типу є особливе технологічне оформлення тильної сторони системою насічек, які дозволяють підвисити міцність скріплення накладок із дерев'яним кибиток. Наявність такої системи насічок на лицевих краях серединних бокових пластин, кінці фронтальних кінцівок і клиновидних плечових накладок для більш жорсткої фіксації жильної обмотки ⁴. Залишки

---

¹ Комар О.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточноевропейский археологический журнал. Киев. 2000. Вып. 2. С.10.

² Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. 1993. Вип.2. С. 53.

³ Савин А.М, Семенов А.И. О центральноазиатских истоках лука хазарского типа // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Санкт-Петербург. 1998. С. 294.

⁴ Круглов Е.В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. Донецк. 2005. Т.4. С. 74.

луку, накладок «салтівського» або «хозарського» типу були виявлені при дослідженні поховань Дмитрієвського могильника ¹, Маяцького могильника ², культурного шару на поселенні Маяки ³, катакомбного поховання №12 Старо-Салтівського могильника ⁴, Верхньосалтівського могильника ⁵.

Наконечники стріл виготовлялися із заліза. Найбільш розповсюдженим типом наконечників стріл – трилопатеві. Також зустрічаються кілевидні, плоскі, ромбовидні наконечники стріл. Для дослідження наконечників стріл населення салтівської культури, нами обрано типологію В.К.Міхеєва ⁶.

Виокремлюємо **п'ять типів** наконечників стріл салтівців. **Перший тип** – трилопатеві (Рис.1.1). Наконечники даного типу є найбільш розповсюдженими в територіальних межах носіїв салтівської культури. Вони зустрічається при дослідженні Сухогомільшанського могильника⁷, Нетайлівського могильника ⁸, Верхнього-Салтову ⁹, Подоння ¹⁰, Дмитрієвського могильника ¹¹.

II та III тип є подібними одне до одного. Другий тип – кілевидні широкі (Рис. 1.2), третій тип – кілевидні вузькі (Рис. 1.3). Також В.К.Міхеєв відзначає **IV тип** – гостролистні наконечники (Рис. 1.4) і **V тип** – кілевидні

¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука. 1989. Рис. 32.

² Флеров В.С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. Москва. 1984. Рис. 16; 19.

³ Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж. Издательство Воронежского университета. 1991. Рис. 22; 33.

⁴ Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. 1999. № 2. Рис. 2.

⁵ Аксенов В.С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. // Археологія. 2017. Рис. 2-4.

⁶ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв // Хазарский альманах. Киев-Харьков. 2006. Т.5. С. 113-114.

⁷ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата...С. 113-114.

⁸ Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.) // Хазарский альманах. Харьков. 2005. Т. 4. Рис. 7.

⁹ Аксенов В.С. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // АДУ 2015. 2016. Рис.1.

¹⁰ Круглов Е. В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли // СА. 1992. № 4. Рис. 4.

¹¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука. 1989. Рис. 33.

пласкі наконечники. Кожен із вказаних типів зустрічається при дослідженні Сухогомільшанського могильника ¹.

Важливо звернути увагу на типологію А.В.Криганова. Насамперед виокремлюються трилопатеві залізні наконечники, які діляться на черешкові, які є найбільш розповсюдженими серед салтівців і поодинокі трилопатеві-втульчасті наконечники (Рис. 2.1). Трилопатеві наконечники стріл за типологією А.В.Криганова поділяються на **VI типів**. Перший тип – без укріплення (Рис. 2.2), другий тип – з укріпленням (Рис. 2.3), третій тип – має **III підтипи** – **1** – з малим похилом лопаті (Рис. 2.4), **2** – з великим похилом лопаті (Рис. 2.5), **3** – з отворами на кінці лопаті (Рис. 2.6). Четвертий тип – листовидні (Рис. 2.7), п'ятий тип – з бойовою головою (Рис. 2.8), шостий тип – шестикутної форми (Рис. 2.9), сьомий тип – п'ятикутної форми (Рис. 2.10). Кочівники та напівкочівники, які хронологічно і територіально є близькими до салтівської культури використовували зазначені трилопатеві наконечники стріл². Важливо звернути увагу на бронебійні-широкі наконечники стріл, які використовувалися на думку О.В.Комара задля нанесення більшої рани противнику, для більшої втрати крові ³. За типологією А.В.Криганова, можемо виокремити **X типів** подібних наконечників стріл, які різняться між собою за формою та розмірами (Рис. 3). Найбільш важливими у військовій справі салтівців були спеціальні бронебійні вузькі наконечники, які використовували для пробиття захисного спорядження, наприклад, кольчуги чи шолому (Рис. 4).

Дослідник В.К.Міхеєв зауважує, що описані перші роботи п'ять типів наконечників стріл є розповсюдженими в салтівських похованнях на різних могильниках. Наприклад, знахідки першого, другого, третього, четвертого і п'ятого типу наконечників зустрічаються в похованнях Верхньосалтівського могильника, Сухої Гомільши, могильника Червона Гірка, Нова Покровка, могильник на річці Дюрсо ⁴. Також однотипні наконечники ми можемо

---

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата...С. 113-115.

² Криганов А.В. Військова справа кочівників. Суми: Просвіта. 2012. С. 34-37.

³ Комар О.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное...Рис. 2. 19-30.

⁴ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата...С. 114.

побачити і при дослідженні Дмитріївського могильника та Чирюртівського могильника ¹.

Звернемо увагу на колчан або тулу, які використовувалися для збереження стріл. Найбільш частою знахідкою для дослідження колчана є гачки. Такі колчанні гачки використовувалися за однією теорією для кінноти, завдяки цьому гачку лучник верхом на коні мав прикріплений колчан до кінської упряжи, який міг використовуватися в будь-який момент лучником. Інші дослідники вважають, що такі гачки кріпилися до поясного набору салтівського воїну. Також частою знахідкою від колчанів є скоби. Через ці скоби колчан кріпився до поясу воїна чи до кінської упряжи. Дослідники не можуть прийти до однієї думки, як саме зберігалися стріли в дерев'яному колчані. Одна із версій – наконечниками до низу, С.О.Плетньова, звертає увагу, що в такому випадку збереження стріл, колчан мав залізний низ, також дерев'яна основа могла обтягуватися шкірою. В подібних колчанах стріли могли зберігатися острієм догори. За іншою версією – салтівці могли використовувати і зберігати в одному колчані стріли із різними наконечниками, тому деякі колчани мали спеціальні отвори (кишеню) і стріли зберігалися острієм догори.

Пропонуємо порівняти лук та стріли носіїв салтівської культури та мешканців Київської Русі. Насамперед Русь для порівняння була обрана через територіальну і хронологічну близькість із салтівською культурою. Нам відомо, що дистанційне озброєння для русів мало важливе значення. Дослідники виокремлюють два види дистанційного озброєння русів – лук та самостріл (пуща). Лук виготовлявся із деревини, також використовувалися різноманітні накладки. Лук руського типу візуально схожий на літеру «М», загальна довжина зброї коливається від 110 см. до 170 см. Руси активно використовували різноманітні наконечники стріл. Найбільш розповсюдженими були звичайні трилопатеві наконечники і бронебійні наконечники. Загалом наконечники використовувалися різноманітні, як і в носіїв салтівської культури. Відомо, що руси використовували чохли із шкіри задля збереження луку, також використовували тулу чи сагайдак для збереження стріл. Можемо зауважити, що руси використовували спеціальну рукавички чи напалечники при стрільбі із луку.

---

¹ Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. По материалам археологических исследований и письменным данным. Москва: Наука. 1983. С. 75-78.

Самостріл використовується русами приблизно в X столітті, археологічно підтверджено використання даної зброї близько XII-XIII століття. Пуца була модернізованим луком, який мав більшу дальність пострілу і більш пробивну силу у порівнянні із луком ¹.

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що дистанційна зброя салтівців та русів є близькою між собою. Головною відмінністю є дерев'яна основна частина лука, яка у салтівців виготовлялася із окремих частин, у русів в свою чергу основа виготовлялася із суцільної, або кількох частин. Також салтівцям є більш притаманним використання накладок на озброєння, у русів подібні знахідки є меншими. Також салтівці активно використовували насічки на кінцях луку для кращого кріплення жильної частини. В свою чергу серед русів було розповсюдження обклеювання основи шматками берести, яка могла фарбуватися. Носії обох культур активно використовували різноманітні наконечники стріл, насамперед найбільш розповсюдженими в обох культурах були трилопатеві та бронебійні наконечники.

Головною відмінністю між культурами в питанні луку є візуальна складова, також відмінні методи виготовлення луку. Наконечники стріл є подібними, як і колчан для збереження стріл. Самостріл чи пуца є відомою в нашому випадку лише серед воїнів Київської Русі. Носії обох культур використовували подібні технології по виготовленню залізних наконечників стріл. Руси також використовували технологію шліфування, кування, лиття, зварювання та загартування заліза.

Списи, а саме наконечники списів зустрічаються в салтівських похованнях. Особливо списи є рідкісною знахідкою у салтівських похованнях до VIII століття, в пізніших похованнях частіше зустрічаються наконечники списів. Говорячи про наконечники списів у ранніх похованнях, можемо лише звернути увагу на поодинокі знахідки пікових наконечників при дослідженні могильника Борисово ². Наконечник спису складається з чотирьох частин. Насамперед це перо, втулка, плечики та валик (Рис.5). Салтівські наконечники списів поділяються на **чотири типи**. Перший тип – пікові наконечники, другий тип – наконечники з широким пером, третій тип – листовидні наконечники, четвертий – ромбовидні наконечники ³ (Рис.6). Наконечники списів

¹ Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі// Археологія. 1998. Вип. 2. С. 143.

² Комар А.В., Сухобоков О.В. Вооружение...С.12-13.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 110-111.

виготовлялися зазвичай із заліза і технологія виготовлення таких наконечників є подібною до наконечників стріл.

Пікові наконечники списів мають довге і вузьке перо із ромбовидним перерізом. Наконечники даного типу прийнято відносити більш притаманним для території Кавказу ¹, також І.І.Ляпушкін, звертав увагу, що для території салтівської культури є більш притаманними наконечники листовидні, а пікові наконечники використовувалися активно на території Кавказу ². Із часом археологічні дослідження показали, що використання обох типів наконечників є притаманним в загальних територіальних межах салтівської культури. Наприклад, дослідження В.К.Міхеєва в Сухогомільшанському могильнику показують, що в похованнях даного могильнику більш розповсюджені саме пікові наконечники, а саме сім екземплярів, при дослідженні поховання Червона Гірка виявлено п'ятнадцять екземплярів пікових наконечників ³. Загальна довжина наконечників І типу коливається від 24 см. до 31 см., ширина пера від 1,5 до 3 см., діаметр втульчастої частини від 2,5 до 3,5 см. При дослідженні звітної документації за В.К.Міхеєвим, можемо зауважити, що пікові наконечники списів зустрічаються при дослідженні Маяцького городища у 1963 році ⁴ (1 екземпляр), у 1964 році ⁵ знайдено однотипний наконечник, який в ширину і довжину є більшим за стандартні більшість пікових наконечників. Також по два пікових наконечників списів знайдено при дослідженні у 1965 році ⁶ і у 1966 році ⁷.

Наконечники II типу є подібними до пікових наконечників, але мають широке перо у порівнянні із першими. За параметрами наконечники є подібними між собою, але ширина пера коливається від 1,5 до 4 см., перо від плечиків не звужується, а лишається такою ж широкою. В Сухогомільшанському

---

¹ Магомедов М. Г. Образование...С. 74.

² Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. С. 119.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 110.

⁴ Михеев В.К. 1963.//Опис...

⁵ Михеев В.К. 1964.//Опис...

⁶ Михеев В.К. 1966.//Отчет...

⁷ Михеев В.К. 1967.//Отчет...

могильнику виявлено один екземпляр наконечника II типу. Наконечники даного типу є поодиноким знахідкою в похованнях Подоння.

Листовидні наконечники списів є одними з найбільш розповсюджених при дослідженні салтівського озброєння даного виду. Наконечники III типу зустрічаються при дослідженні поховань Червона Гірка, Нетайлівка ¹, Лисий Горб та Суха Гомольша ².

Наконечники **IV типу** – наконечники з пером ромбічної форми. Наконечники даного типу зустрічаються при дослідженні поховань Сухої Гомольші. Насамперед нам відомо два екземпляри даного типу. Довжина наконечників коливається від 20,5 см до 30,5 см. Ширина пера від 3,5 см до 5 см, діаметр втульчастої частини коливається від 2,4 см до 3,2 см. Параметри вказані опираючись на знахідки із Сухої Гомольші. Наконечники даного типу також виявлені при дослідженні поховань Червона Гірка ³. С.О.Плетньова відносить дані наконечники до категорії - коротких наконечників спису. При дослідженні Дмитрієвського могильника, було виявлено наконечники IV типу ⁴. Також один екземпляр ромбічного наконечнику списа зустрічається нам при опрацюванні звітної документації В.К.Міхеєва за 1967 рік ⁵.

Говорячи про списи варто звернути увагу на класифікацію С.О.Плетньової. Насамперед списи поділяються на два типи. I тип – шиповидні, з довгим гранованим ромбічним у розрізі остриєм (I тип за В.К.Міхеєвим). II тип – ланцетоподібні, з плоским і відносно коротким остриєм (IV тип за В.К.Міхеєвим). С.О.Плетньова, зауважує, що погана якість ланцетоподібних наконечників списів давала поганий результат під час бою, а забезпечити усе військо дорогим шиповидним наконечником не мало змоги, тому спис як зброя салтівської культури швидко себе вижило і було заміненим на більш доступнішу та ефективну бойову сокиру ⁶.

¹ Аксенов В.С. , Хоружая М.В. Новые раннесредневековые...Рис. 7.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 111.

³ Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье// Донская археология. Ростов-на-Дону. 1999. № 3-4. Рис. 26.

⁴ Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука. 1967. С. 160.

⁵ Михеев В.К. 1967.//Отчет...

⁶ Плетнева С.А. От кочевий к городам...С.160.

Пропонуємо порівняти наконечники списів населення салтівської культури та населення Русі. Опираючись на дослідження А.М.Кирпичников, може виокремити **VII** типів наконечників списів, що використовувалися руськими воїнами. Варто зауважити, що усі типи руських наконечників були характерними у використанні з початку IX ст. й до початку XII ст.. Перший тип руських наконечників – наконечник ланцетовидної форми перовидної частини. Другий тип – наконечники ромбічної форми. Третій тип – з широкою перовидною частиною, яка має подовження трикутної форми. Четвертий тип – перо продовгуватої округлої форми. П'ятий тип – має чотирьохгранне перо. Шостий тип – витягнуте перо трикутної форми, яке насаджувалося на основу, а не втулялося. Сьомий тип – мав шиповидне перо¹. Загалом наконечники списів носіїв обох культур є подібними.

Підбиваючи підсумок, нам вдалося виокремити чотири типи салтівських наконечників списів. Перший тип – пікові наконечники, другий тип – наконечники з широким пером, третій тип – листовидні наконечники, четвертий – ромбовидні наконечники. Дослідження показали, що салтівські військові частіше використовували наконечники I та VI типу, можемо зробити такі висновку опираючись на знахідки наконечників даних типів в культурному шарі та похованнях салтівської культури.

Однією з найбільш розповсюджених зброєю близького бою були **сокири**. Сама зброя чи знаряддя виготовлялося завдяки ковальській праці. Розігрітий метал оброблявся молотом на ковадлі формуючи основні елементи сокири. Особливу роль мало формування провушного отвору, воно виготовлялося у населення салтівської культури шляхом проковування спеціальними пробійниками для утворення отвору. Також особливу роль у виготовленні сокири відіграло шліфування для гостроти і загартовування для міцності сокири.

Під час нашого дослідження, ми часто зустрічали бойові та господарські (побутові) сокири. Для початку важливо з'ясувати, як виокремлювати бойові та господарські сокири носіїв салтівської культури. Насамперед дослідники звертають увагу при дослідженні сокир на вагу, розмір,

---

¹ Кирпичников А.М. Древнерусское оружие Мечи и сабли. IX - XIII вв. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. Москва-Ленинград. «Наука». 1966. Вып. 2. Рис. 1.

форму обуху, розмір провушного отвору (Рис. 7) ¹. Також важливу роль відіграє поховальний інвентар, який присутній разом із сокирою .

Якщо говорити про типологію бойових сокир салтівської культури, думки дослідників в більшості випадків є подібними одне до одного. Наприклад, С.О.Плетньова для виокремлення типів сокир використовує форму леза та форму обуху ². А.В.Криганов для визначення типології звертається до форми леза та формує підтипи за формою обуху ³. О.В.Комар та О.В.Сухобоков при дослідженні салтівських сокир звертаються до визначення типу опираючись на форму леза та виокремлення підтипів за формою обухів ⁴. В.К.Міхеєв формує типологію за формою леза і виокремлює підтипи за формою обуху ⁵. Для власного дослідження бойових сокир населення салтівської культури, нами було обрано типологію сокир опираючись на В.К.Міхеєва.

Можемо виокремити **три** типи бойових сокир населення салтівської культури. **I** тип – сокири з довгим трапецевидним лезом. Даний тип поділяється на **II** підтипи. **I** підтип – має прямокутний обух у розрізі (Рис. 8.1.1). **II** підтип – має продовгуватий обух і характерним для цих сокир є округлий чи грибовидний кінець обуху (Рис.8.1.2). **II** тип – сокири з відтягнутим в сторону ручки лезом, які утворюють певний виступ (Рис.8.2). **III** тип – двобородчаста форма леза (Рис.8.3). Пропонуємо перейти до детальнішого вивчення бойових сокир носіїв салтівської культури.

Бойові сокири **I** типу поділяються на **два** підтипи. Сокирам **I** підтипу характерна наявність прямокутного обуху у розрізі і відносно інших типів – короткий обух. При дослідженні Сухогомільшанського могильника виявлено один екземпляр даного підтипу в поховальному комплексі XVII. Такі сокири зустрічаються при дослідженні Маяцького городища ⁶ та Дмитрієвського

¹ Кирпичников А.Н. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени X-XIII вв. // САИ. Москва-Ленинград: «Наука». 1966. Вып. 2. С. 28-29.

² Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука. 1989. С.74.

³ Криганов А.В. Військова справа...С. 66.

⁴ Комар О.В., Сухобоков О.В. Вооружение...С.10-12.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 108-109.

⁶ Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища: (Материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции). Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. Рис. 6.

могильника ¹. В.К.Міхеєв звертає увагу, що сокири даного підтипу є частими знахідками в аланських похованнях ². Два екземпляри даного підтипу виявлено при опрацюванні звітної документації В.К.Міхеєва за 1963 рік ³. Сокири другого підтипу мають відносно високий обух, який має округлений чи грибовидний кінець. Сокири даного підтипу виявлені при дослідженні Сухогомільшанського могильника ⁴ та Верхньосалтівського IV могильника⁵. Також сокири другого підтипу зустрічаються при дослідженні археологічних звітів В.К.Міхеєва за 1963 рік ⁶, за 1964 рік ⁷. Варто зауважити, що сокири I типу є характерними у використанні салтівців протягом усієї хронологічної межі салтівської культури, але сокири першого підтипу є характерними для поховань середини VII – початку VIII століття, а сокири другого підтипу характерні для поховань другої половини VIII – початку IX століття.

Бойові сокири II типу мають відтягнуту в сторону рукояті лезо, яке утворює певний виступ. Сокири даного типу є доволі розповсюдженими серед населення салтівської культури. Сокири II типу є характерними для Сухогомільшанського могильника⁸, Дмитрієвського могильника⁹, Верхньосалтівського могильника¹⁰, Красногірського могильника¹¹,

¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...Рис. 35.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 109.

³ Міхеєв В.К. 1963.//Опис...

⁴ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 109.

⁵ Хоружая М.В. Половозрастная дифференциация детских погребений по материалам катакомбных могильников ВерхнеСалтовского археологического комплекса // Верхнедонской археологический сборник. Липецк. 2014. Вып. 6. Рис. 5 (7).

⁶ Міхеєв В.К. 1963.//Опис...

⁷ Міхеєв В.К. 1964.//Опис...

⁸ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 109.

⁹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...Рис. 35.

¹⁰ Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года) // Степи Европы в эпоху Средневековья. Донецк: ДонНУ. 2009. Т. 7. Рис. 3 (11).

¹¹ Аксенов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. верхньої течії р.Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників): Автореф. дис.канд. іст. наук. Харків. 1999. Рис. 28.

Кочетківського могильника¹, поховального комплексу біля с. Тополі², Маяцького городища³. Для визначення параметрів ми звернемося до знахідок сокир II типу при дослідженні Сухогомільшанського могильника. Беручи до вивчення шість екземплярів, що описані В.К.Міхеєвим, можемо сказати, що сокири даного типу мають висоту від 14 до 29 см., ширина леза коливається від 3.3 см до 5.5 см⁴.

Бойові сокири III типу мають двобородчасту форму леза. Параметри даної типу ми можемо побачити на екземплярі з Сухої Гомольші. Висота становила 24.2 см., ширина леза 5.2 см., вага сокири 350 грам⁵. Сокири даного типу також зустрічаються при дослідженні Красногірського поховання⁶ і Кочетківського поховання⁷.

Пропонуємо порівняти бойові сокири салтівців із русами. Опираючись на дослідження В.Г.Бережинського, можемо зауважити, що руси використовували три типи бойових сокир. Перший тип – сокири скандинавського типу із трапецевидним лезом, другий тип – сокири із витягнутою бородою чи уступом на лезі, третій тип – має продовгувате та вузьке лезо, яке активно використовувалися кіннотою і взяте на озброєння від степних кочівників раннього середньовіччя⁸.

За типологією сокири носіїв обох культур є близькими. Насамперед у салтівців та русів на озброєнні були сокири із трапецевидним лезом і уступом на лезі, так звана «борода». В свою чергу варто зауважити, що у русів сокири із уступом мають у порівнянні із салтівцями більш тонку щокловицю та більшу за

¹ Свистун Г.Е Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Харків. 2012. Вип. 2. Рис. 5 (5).

² Дегтярь А.К. Комплекс из погребения у с. Кочеток на Северском Донце // СА. 1984. №2. Рис. 2 (2).

³ Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища...Рис. 21 (11).

⁴ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата...С. 109.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата...С. 109.

⁶ Аксьонов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст...С. 82.

⁷ Дегтярь А.К. Комплекс из погребения у с. Кочеток на Северском Донце // СА. 1984. №2. Рис.2 (2).

⁸ Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі // Археологія. 1998. Вип. 2. С. 141-142.

розміром підпровушну виїмку і саме лезо ¹. Також носії обох культур використовували сокири із продовгуватим, але відносно тонким лезом. Функціонал таких сокир є приблизно однаковим, але за візуальними ознаками леза існують різноманітні варіації таких сокир. За методикою виготовлення сокири носіїв обох культур є близькими, але на Русі могли використовувати при формуванні провушного отвору технологію спаювання двох частин між собою, серед дослідження салтівських сокир не було виявлено екземпляри із подібним методом формування отвору.

Підбиваючи підсумок, у ході дослідження нам вдалося виокремити **III** типи бойових сокир салтівської культури. **I** тип – сокири з довгим трапецевидним лезом. Даний тип поділяється на **II** підтипи. **I** підтип – має прямокутний обух у розрізі. **II** підтип – має продовгуватий обух і характерним для цих сокир є округлий чи грибовидний кінець обуху. **II** тип – сокири з відтягнутим в сторону ручки лезом, які утворюють певний виступ. **III** тип – двобородчаста форма леза. Салтівці під час близького бою могли часто використовувати згадані сокири.

Досліджуючи тему **великої клинкової зброї** населення салтівської культури, можемо виокремити **III** типи даного озброєння. Насамперед це шаблі, мечі та палаші. Велика клинкова зброя мала своє місце в озброєнні салтівців, але матеріальна джерельна база раніше згаданих видів клинків є малою у порівнянні із озброєнням близького бою про які ми поговоримо далі в роботі. Найбільше екземплярів великою клинкової зброї салтівської культури представлено в шаблях. Шаблі є характерними знахідками при дослідженні поховань населення салтівської культури. Знахідки мечів та палашів є поодинокими.

Такий своєрідний «дефіцит» великого клинкового озброєння можна пояснити лише дорогим за вартістю виготовлення кожного із трьох видів клинків. Наприклад, С.О.Плетньова також схиляється до думки, що мала кількість екземплярів великого клинкового озброєння, що знаходиться в поховання чи культурному шарі є малою через дороге виготовлення зброї даного виду. Зазвичай велика клинкова зброя переходила в нащадок (від батька до сина) ².

---

¹ Там само...Рис. 2.

² Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 71.

Пропонуємо розпочати дослідження із шабел носіїв салтівської культури. Салтівська шабля або «кривий меч»¹ - велике клинкове озброєння, яке має трохи вигнутий у бік клинок, а також салтівська шабля має одностороннє загострення клинка, яке вверху острія плавно переходить до загострення з обох сторін. Можемо сказати, що шабля даного типу є відносно перехідною моделлю в еволюції шабел кочівників та напівкочівників. Вигин на салтівській шаблі є відносно мінімальним через що Н.Я.Мерперт відносить зброю даного виду до слабо вигнутих короткоконечних клинків².

При дослідженні поховального інвентарю салтівської культури можна виокремити шаблі, більшість з яких були полотаними або зігнутими навмисно салтівцями, особливо це характерно при вивченні кремаційних поховань салтівців, де було вив явлено шаблі. Насамперед для цього існує кілька пояснень, перша версія – ритуальна, яка обґрунтовується тим аби померлий чи загиблий воїн не міг якось нашкодити живим людям, тому шаблі згиналися чи ламалися навпіл. Друга версія є більш об'єктивною, пояснює нам цей процес як характерне явище для кремаційного поховання, такі поховання зазвичай були маленькими за розміром і клинок повністю не міг бути покладеним до поховання, через що їх ламали, згинали або клали в поховання лише перехрестя шабел.

Саме опираючись на перехрестя шабел і формується типологія. В.К.Міхеєв виокремлює за перехрестям шабел **два** типи салтівських шабел. **Перший** тип – перехрестя з овальним, пелюстковидним плоским розширенням по обидва кінці (Рис.9). **Другий** тип – перехрестя з прямими кінцями, округле розширення по обидва кінці (Рис.10). Такий же підхід до вивчення шабел кочового населення, що територіально чи хронологічно є близькими до салтівської культури використовував А.В.Криганов, опираючись на перехрестя шабел³. Шаблі знайдено при дослідженні Сухогомільшанського могильника в похованні № 175 та 252, а також в комплексах I та XV⁴ (Рис.9). В катакомбних похованнях Дмитрієвського могильника, було виявлено три екземпляри салтівських шабел. В похованнях № 5 та 109 виявлено шаблі I типу і в

¹ Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. Новосибирск. 1985. С. 147.

² Мерперт Н.Я. Из истории оружия Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. Вып.23. С.134.

³ Криганов А. В. Військова справа...С. 50-52.

⁴ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 106.

похованні № 126 виявлено шаблю II типу ¹. Один екземпляр салтівської шаблі, було виявлено при дослідженні Нетайлівського могильника. В похованні № 28/376 знайдено клинок від шаблі, про це нам свідчить вигин клинка близько 1,5 см. Знахідка має поганий стан і через відсутність перехрестя ми не можемо встановити типологію описаної знахідки ². Ще один екземпляр виявлено при дослідженні поховань в селищі П'ятницьке, ця шабля має кращий стан ніж попередній клинок, опираючись на перехрестя ми віднесемо цю шаблю до II типу (Рис.10. 3) ³ Окрім самих клинків у похованнях можна знайти перехрестя про які ми вже згадували, також знаходять дослідники наверху – залізна частина завершення рукояті, ножни і скоби на які кріпилися ножни наприклад до поясу воїна.

Далі ми перейдемо до вивчення мечів населення салтівської культури. Знахідки даного клинкового озброєння є мізерними при дослідженні мечів носіїв салтівської культури. Насамперед відмінність меча від шаблі – меч має прямий клинок (вигин відсутній) і також меч має загострення з обох сторін (Рис.10.1). Можемо виокремити знахідку з поховання № 52 Дмитрієвського могильника, де було виявлено клинок загострений з обох сторін, клинок мав довжину 74 см., а ширина 3 см. Можемо пояснити малу джерельну базу мечів серед населення салтівської культури тим, що шаблі були більш характерними для салтівського воїна. Можемо також звернутися до Повісті Минулих Літ, де описано коли поляни заплатили хозарам данину у вигляді мечів. Можемо зробити висновок, що з точки зору літописця – основною клинковою зброєю хозар були шаблі (однолезова зброя).

Розглядаючи велике клинкове озброєння салтівців, ми повинні звернути увагу на палаш. Він має прямий однолезовий клинок (Рис.10.2). Джерельна база палашів є також обмеженою як й мечі. Можемо звернути увагу на Нетайлівський могильник, в похованні № 21/342, було виявлено прямий однолезовий клинок від палашу ⁴. А.В.Криганов описував, що при дослідженні палашів кочового і напівкочового населення, яке хронологічно чи територіально є близькими до салтівської культури, можна простежити

¹ . Плетнева С.А. На славяно-хазарском...С.73.

² Аксенов В.С, Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002 - 2004 гг.) // Хазарский альманах. Харьков. 2005. Т. 4. С. 206-207.

³ Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: «Вища школа». 1985. С. 11.

⁴ Аксенов В.С, Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения...С.207.

наявність кілець між рукояттю та початком клинка, ці кільця можна побачити на зображенні (Рис.10.2). Скоріш за все, такі кільця слугували задля кріплення шкіряного ремня. Наприклад, під час бою противник вибивши клинок із рук не позбавляв суперника зброї, бо та була закріплена ремінцем і завжди залишалася із воїном ¹.

Пропонує порівняти велику клинкову зброю носіїв салтівської культури та населення Русі. Розпочнемо із шабель, цей вид озброєння є характерним для населення обох культур. Можемо сказати, що салтівцям було більш характерним використання шабель ніж русам. За характеристиками шаблі обох культур є подібними, вже після X-XI ст. характерним для шабель стає виготовлення клинка із більшим вигином ніж 1,5-3 см.

Мечі у русів були набагато розповсюдженими як велика клинкова зброя ніж у салтівців. Варто зауважити, що руси вже в IX ст. використовували мечі так званого «каролінгського типу», що прийшли до русів із Західної та Центральної Європи. Якщо брати до вивчення клинок, то у носіїв обох культур він є однаковим, клинок з обох частин є гострим. Говорячи про перехрестя та рукоять, то меч русів і салтівців є різними. Для руського типу мечів є характерним виготовлення рукояті зробленої із заліза, також рукояті часто мали орнаментацию і рукоять русів мала округлений або масивний початок, що зменшував ширину в рукояті і близько початку леза знову ставав округленим або масивним ². Через малу джерельну базу мечів у носіїв салтівської культури, можемо зробити висновок, що салтівці менше використовували мечі ніж руси, а також руси виготовляли рукоять із деревини із металевими кріпленнями і подібним, бо у порівнянні із руськими похованнями в салтівських похованнях мало зустрічаються залишки рукоятей, лише іноді ножни, скоби, перехрестя. Руси часто носили мечі в спеціальних піхвах із деревини, футляри обтягували шкірою для кращого збереження ³. Інформації про знахідки чи використання подібних футлярів для збереження великого клинкового озброєння серед салтівців відсутні. Згадки про використання палахів русами нам не відомі.

---

¹ Криганов А.В. Військова справа...С. 52.

² Бережинський В.Г. Озброєння війська...С. 139.

³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли IX—XIII вв. // Археология СССР. Москва: Наука. 1966. Вып. 1. С. 89.

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, якщо брати до уваги хронологічні межі існування салтівської культури і порівнювати із озброєнням салтівців, то салтівцям було притаманне активне використання шабель у порівнянні із русами. Останні в свою чергу використовували активно мечі, які мали набагато більше типів ніж салтівські мечі, які є поодинокими знахідками. Палаші у ході дослідження, було виявлено лише серед салтівського населення, для русів використання палашів не було характерним. Наостанок, можемо сказати, історія показала, що мечі русів зуміли перебороти хозарські клинки.

Окремо маємо звернути увагу на **малу клинкову зброю** населення салтівської культури. Насамперед можемо виокремити два види даного озброєння – **ножі** та **кинджали**.

Ножі є одним із найбільш розповсюджених залізних предметів, які зустрічаються в поховання та культурному шарі. В свою чергу не вирішеним питанням є призначення та використання цих клинків серед населення салтівської культури. Ми прекрасно розуміємо, що ножі можна використовувати як зброю, але на нашу думку салтівці використовували ножі як універсальне знаряддя, яке в першу чергу використовувалося у побуті, господарстві. Тому детальніше про салтівські ножі ми поговоримо у розділі про знаряддя праці. Велика розповсюдженість ножів у жіночих, чоловічих та дитячих похованнях, дала змогу дослідникам висловити твердження, що салтівці могли використовувати ножі у якості оберегу¹.

Кинджали як вид озброєння почав використовуватися у період раннього середньовіччя та продовжив процес вдосконалення навіть після X століття. Насамперед маємо зауважити, що кинджал відноситься до короткої клинкової зброї. Даний вид зброї відноситься до зброї ближнього бою і розмір леза у більшості випадках не менше ніж 15 см. Також важливо звернути увагу на те, що кинджали на території салтівської культури є досить рідкісною знахідкою. Так само досить рідкісними вони є і на території Північного Причорномор'я, а вже на територію Кавказу їх залишки є більшими, але в багатьох випадках ці знахідки є частковими. На основі цих тверджень ми маємо можливість зробити висновок, що кинджали є одним з найменш вивчених озброєнь салтівців. Наприклад, досить частою проблемою при вивченні залишків такої клинкової зброї є питання чи це довгий ніж, або кинджал. Окрім, малої кількості чітких

---

¹ Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник). Волгоград: «Перемена». 1993. С.49.

знахідок цього виду зброї частою проблемою є робота над вивчення часткових залишків цього, або іншого короткого клинкового озброєння, що по-перше є знайденим у частковому варіанті і по-друге схожість короткого клинкового озброєння між собою, а особливо схожість леза. В свою чергу опис кинджалів які були знайдені на території Кавказу та Передкавказзя вже має більше варіацій й кращій опис. Через раніше згадані факти про знахідки та тяжку роботу над їх початковим призначенням вчені почали вводити власну характерність для кинджалів і насамперед це розмір самого леза. Таким чином вчений У.Ю.Кочкаров стверджував, що кинджалами вважаються залишки леза, які мали розмір від 16 до 22 см. В свою чергу С.О.Плетньова відносила до кинджалів залишки леза від 16 до 17 см. Загалом кинджали поділяють на два типи. Перший має заточене лезо з однієї сторони, а другий двосічний із заточеним клинком з обох сторін. На території салтівської культури та Кавказу частіше зустрічається саме другий тип. Перший тип кинджалу було знайдено на території пам'ятнику Казазово II, що знаходиться у Передкавказзі. Знахідка мала довжину із рукояттю 17 см, а саме леза було 12.5 см, ширина клинка 1.8 мм. Також можемо згадати про знахідку з Ново-Вочепшийського городища, а саме із могильника №3. Лезо кинджала мало довжину 17.5 см, а ширина клинка 2 мм. Варто зазначити, що в обох випадках рукоять знаходиться під нахилом по відношенню до леза. Кинджали носили в спеціальних футлярах які були вироблені з дерева, а потім це дерево обтягувалося шкірою. Серед знахідок другого типу ми можемо зазначити дві знахідки на території салтівської культури. Дані знахідки є характерними періоду VIII-X століття. Довжина леза не перевищувала 15 см, а ширина клинка близько 3 см.

Підбиваючи підсумок нам вдалося дослідити, що кинджали поділяються на II типи. Перший тип кинджалів є більш характерним території Північного Кавказу, а другий тип є частою знахідкою на території салтівської культури. Найбільша відмінність між кинджалами I та II типу є у довжині, ширині та загостренню самого клинка, а точніше з однієї чи з обох сторін. Важливо зазначити, що реконструкція в даному випадку кинджала відбувається завдяки знахідкам клинків, а в процесі дослідження цього клинка на основі раніше згаданих факторів і відбувається віднесення цього клинка до одного з II типів чи взагалі відокремлення до ножів.

РОЗДІЛ III. Прикраси.

Металеві прикраси при дослідженні поховального інвентарю носіїв салтівської культури зустрічаються доволі часто. Майже всі види металевих прикрас мають свої типи і підтипи. Прикраси носіями салтівської культури використовували не лише для краси, а також і для того щоб показати свій статус у тогочасному суспільстві або відношення до певного вірування. Кожна прикраса є по своєму унікальною, вона може мати відмінність у матеріалі з якого виготовлена прикраса, може бути унікальною за рахунок форми, розміру чи орнаменталізації. Прикраси для носіїв салтівської культури мали індивідуальну цінність, як показують дослідження, саме прикраси ставали важливою складовою життя хозар і супроводжували людину від народження й до самої смерті. Загалом важливо зазначити, ювелірна справа включає великий відсоток відливки виробів з дорогоцінних металів (бронзи, срібла, золота), відлитий виріб, крім мінімальної обробки (шліфування, поліровки), піддається гравіруванню, чеканці, тисненню, паянню, прикрашанню зерню, пастами, смолами¹. Також важливу роль відіграють при виробленні прикрас ливарні формочки, які у носіїв салтівської культури виготовлялися із возку. Населенню салтівської культури у виготовленні металевих прикрас є притаманним використання у більшості випадках бронзи. Більш рідше зустрічається використання срібла, золота і заліза.

Браслети носіїв салтівської культури у більшості випадків поділяють на литі і дротові. Даний вид прикрас є доволі частою знахідною при дослідженні салтівських поховань. Браслети є притаманною прикрасою для чоловіків, жінок і дітей. Також варто зауважити, що серед населення салтівської культури популярними були не лише металеві браслети, а також із бусинами². Головною відмінністю між браслетами був розмір, матеріал з якого він вироблений, також на деяких був присутній специфічний орнамент, а саме гравірування. Важливою різницею між литими та дротовими браслетами носіїв салтівської культури є метод виробництва цих прикрас. Насамперед литі браслети виливали з розтопленого металу у більшості випадках з бронзи та заливали у спеціальні возкові формочки. Дротові браслети вирізали з тонких

¹ Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I-XIII ст. Львів: НАН України, 2014. С. 279-281.

² Хоружа М.В. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника // Археологія. 2014. № 2. С.101-102. Рис.3.

шматків заліза чи бронзи. Пропонуємо розпочати дослідження браслетів носіїв салтівської культури саме з дровових.

Для початку важливо зауважити, що браслети носіїв салтівської культури нами були поділені на типи і підтипи. Перший тип – дровові браслети, вони поділяються на три підтипи, а саме перший підтип – без орнаментациї, другий підтип – орнаментовані і третій підтип – із витой проволоки. Другий тип – литі браслети, вони поділяються на три підтипи, а саме перший підтип – без орнаментациї, другий – орнаментовані і третій – зооморфний (витий).

I тип браслетів носіїв салтівської культури - дровові браслети виготовлялись з цільного шматку дроту, який рубався вручну і як показує практика прикраси саме цього виду зазвичай не мають орнаментациї і місця кріплення або замочку. Дровові браслети у більшості випадків вироблялися із бронзи. Наприклад, у катакомбному похованні №74 при вивченні Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено чотири дровових браслети I підтипу, що були виготовлені із бронзи ¹ (Рис.11). Продовжуючи дослідження катакомби № 74 ми переходимо до вивчення інвентарю другого поховання. Нам вдалося знайти інформацію про, ще два бронзових дровових браслетів II підтипу (Рис. 12). Саме ці дві знахідки мають специфічний лінійний орнамент. При дослідженні третього поховання катакомби № 74 було знайдено, ще два дровові бронзові браслети I підтип. Окремо, ми повинні звернути увагу на дослідження поховань коло селища Кицівка, що на Харківщині. При дослідженні Кицівського могильника, було виявлено кілька уламків та цільних бронзових браслетів, як дровових так і литих. Особисто у нас ця локація викликає великий інтерес через одну маленьку деталь – дитячий браслет ². Ця знахідка вироблена із бронзи та має розміри 3,8 × 3,3 см. Досліджуючи Верхньо-Салтівський I могильник варто звернути увагу на поховання № 54, де було виявлено два дорослі і один дитячий браслет ³, можемо побачити два браслети I підтипу і один II підтипу. При дослідженні катакомбного поховання № 19 Верхньо-Салтівського III могильника, було виявлено два дитячі і двоє дорослих

¹ Аксьонов, В. С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника // Археологія. 2021. № 3. С. 108-109.

² Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. 2012. № 4. С. 102.

³ Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического Комплекса с Т-образными фибулами. // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Харків. 2012. Вип. 2 С. 11-12.

браслети ¹. Усі чотири браслети вироблені із бронзи, ми можемо їх віднести до дротяних і також вони не орнаментовані і відносяться до I підтипу.

Також можемо звернути увагу на Кочеткіський могильник, а саме на поховання № 6, де було виявлено бронзовий браслет III підтипу (Рис. 13), який вироблений із витої проволочки ². Браслети вироблені саме із витої проволочки зустрічаються доволі рідко при дослідженні поховань носіїв салтівської культури. При дослідженні території Кочетківського могильника, варто звернути увагу на бронзовий дротяний браслет I підтипу ³. Також розглядаючи знахідки браслетів на території Верхньо-Салтівського могильника варто звернути увагу на катакомбне дитяче поховання № 158, де було виявлено два бронзові дротяні браслети I підтипу ⁴. Також при дослідженні катакомбного поховання № 126 Верхньо-Салтівського IV могильника, було знайдено два бронзові дровоті браслети II підтипу, які мали лінійну орнаmentaцію ⁵. Вже досліджуючи дитяче поховання № 120 Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено бронзовий дротяний браслет I підтипу ⁶.

Далі пропонуємо дослідити знахідки дровотих або проволочних браслетів з Сухогомільшанського могильника. Наприклад, при дослідженні поховань № 108, 114, 132, 142, 145, 152, 156, 158, 167, 176, 186, 191, 207, 220, 246, 252, 257, 258, 268, і 315, було виявлено цільні та фрагменти дровотих бронзових браслетів ⁷. На описаних дровотих бронзових браслетах відсутня орнаmentaція, лише на деяких ми маємо можливість побачити лінійний орнамент. Дані браслети з Сухогомільшанського могильника є однотипними, головною відмінністю між ними є розмір і кінці прикраси, наприклад, тупі чи гострі. Також у похованні № 220, було виявлено дровотий залізний браслет ⁸. Далі пропонуємо дослідити територію Мохначанського могильника. Наприклад, при вивченні поховання № 10, було виявлено п'ять бронзових

¹ Там само

² Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник...С. 82-84.

³ Свистун Г.Е. Новый кремационный...С.82-84.

⁴ Аксьонов В.С. Роботи на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника // АДУ 2020. 2021. С. 285.

⁵ Аксьонов В.С. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // АДУ 2015. 2016. С. 181.

⁶ Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. // АДУ 2014. 2015. С. 223.

⁷ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 146-148.

⁸ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...Рис. 270.

дротових браслетів I підтипу ¹. В.В. Колода хронологічно відносить дані дротяні браслети першою половиною - серединою IX ст. н. е ².

Знахідки дротяних браслетів також є характерною при дослідженні території лісостепного пограниччя чи Дніпро-Донської зони. Наприклад, нам відомі три бронзові дровоті браслети II підтипу ³. Ці знахідки є прилеглими до жіночих поховань і вони датуються VIII-X століттям. В свою чергу при дослідженні Дмитрієвського могильника дровотих браслетів, було виявлено досить велику кількість. Наприклад, нам зустрічаються у великій кількості бронзові дротяні браслети, які хронологічно відносяться до VIII-IX століття ⁴. На зображенні ми бачимо класичні дровоті браслети I підтипу, а також можемо побачити браслети із витої проволочи, які раніше вже зустрічалися у роботі при дослідженні Кочетківського могильника і які нами було віднесено до III підтипу. Також можемо побачити знахідки дровотих браслетів із закрученими кінцями, які раніше нам не зустрічалися при дослідженні браслетів носіїв салтівської культури. Досліджуючи браслети із Дмитрієвського могильника варто звернути увагу на бронзові дровоті браслети II підтипу, які мають орнаментовані кінці прикраси. Також при дослідженні Північного Кавказу зустрічаються бронзові дротяні браслети I підтипу, а саме при дослідженні Верхньочирюртівського могильника № 1⁵.

Тепер ми переходимо до вивчення литих браслетів носіїв салтівської культури. Браслети даного виду зустрічаються набагато рідше ніж раніше описані нами дровоті. Литі браслети виготовлялися шляхом лиття розпеченого металу у возкові чи земельні формочки. Найбільш характерним для литих браслетів є орнаментация і більш фігурні кінці прикраси. При дослідженні Кицівського могильника, виявлено цільні литі браслети та їх уламки. Наприклад, вивчаючи поховання № 3, було виявлено бронзовий литий браслет із розширеними кінцями ⁶. Також при дослідженні поховання № 1, виявлено

---

¹ Колода В. В. До питання про салтівські поховання на поселеннях (на прикладі багатого жіночого поховання на городищі Мохнач)// Древности. Харьков. 2011. С. 264, 271.

² Там само.

³ Плетнёва С. А. Очерки...С. 39.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 114.

⁵ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата...С. 88-89.

⁶ Лаптев А.А., Аксенов В.С. Салтово-Маяцкий кремационный могильник возле с. Кицевка на Харьковщине//Археология. 2012. №4. С. 100.

уламок бронзового литого браслета ¹. Обидва браслети відносяться до I підтипу. Далі ми продовжимо розглядати литі браслети, які були знайдені у похованнях Сухогомільшанського могильника. Наприклад, у похованнях № 1, 8, 23, 40, 48, 58, 75, 90, 95, 100, 111 та 139, виявлено бронзові литі браслети ². Більша частина браслетів відносяться до I підтипу, але декілька прикрас є із орнаментованими кінцями і відносяться до II підтипу (Рис. 14).

Далі пропонуємо розглянути литі браслети, які були знайдені на території могильнику Дюрсо. Наприклад, при дослідженні поховань № 6, 7 та 21, було виявлено чотири литі бронзові браслети і один зооморфний бронзовий браслет ³. Два з них відносяться до I підтипу, два до II підтипу і один до III підтипу (Рис. 15).

Пропонуємо порівняти браслети носіїв салтівської культури та пеньківської ^{4; 5}. Литі браслети виготовлялися із бронзи, також кожен браслет має лінійну орнаmentaцію. Також при дослідженні браслетів носіїв пеньківської культури зустрічаються дротові бронзові браслети. На даних дротових браслетах є відсутнім орнаmentaція. Порівнюючи браслети носії салтівської та пеньківської культури варто звернути увагу, що браслети є досить подібними одне до одного.

При дослідженні литих браслетів носіїв салтівської культури нам зустрічається доволі рідко литі прикраси з орнаmentaцією. В свою чергу при вивченні литих браслетів носіїв пеньківської культури майже усі прикраси мають орнаmentaцію. Можемо сказати, що браслети носіїв обох культур є однотипними між собою, головною відмінністю є орнаmentaція та кількість підтипів даного виду прикрас.

При дослідженні **перснів** носіїв салтівської культури ми повинні поділити їх на типи, а саме нами дана прикраса була поділена на чотири типи. I тип – металеві персні із вставною частиною. У якості вставної частини населення салтівської культури використовують сердолік та скляну вставку, тому ми їх поділяємо на два підтипи, а саме із сердоліковою та скляною

¹ Лаптев А.А., Аксенов В.С. Салтово-Маяцкий...С. 97-98.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 146-148.

³ Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо...Рис. 88.

⁴ Приходнюк О.М. Пеньковская культура...С. 134-138.

⁵ Володарець-Урбанович Я.В. Браслеты V — первой половины VIII вв. из Полтавщины : новые находки// Археологія. 2015. № 2. С. 94-96.

вставкою. **II** тип - металеві персні із гравіруванням і **III** тип – металеві персні без вставної частини, а саме дані персні мають плоский щиток. Поділяючи персні на типи і підтипи ми беремо за основу саме вставну частину металевої прикраси. В свою чергу С.О.Плетньова поділяє персні з Дмитрієвського могильника на чотири типи за принципом кріплення вставки. Наприклад, за типологією перснів С.О.Плетньової ¹, варто звернути увагу, що перший тип – литі, з хрестоподібним кріпленням, другий – литі щиткові, третій – литі з металевою раковиною, обведеною хибною зернею і четвертий – литі із круглою вставкою. Також зауважимо, що В.С.Аксьонов та В.К.Міхеєв поділяють персні носіїв салтівської культури на типи за рахунок вставної частини прикраси ². Тому нами було прийнято рішення поділяти персні носіїв салтівської культури на типи узявши за основу вставну частину прикраси, але ми будемо вказувати тип кріплення вставної частини на прикрасі за типологією С.О. Плетньової. Більшість персні носіїв салтівської культури є литими. Наприклад, при дослідженні Маяцького городища, було виявлено формочку для лиття перснів ³ (Рис.16). Дивлячись на зображення можемо побачити принцип лиття даної прикраси і формочка мала призначення для лиття перснів I і III типу (за нашою типологією).

Пропонуємо розпочати наше дослідження перснів носіїв салтівської культури з металевих прикрас, які мають сердолікову вставку. Персні першого підтипу зустрічаються на території салтівської культури досить часто, саме даний тип прикраси є найбільш розповсюдженим у більшості поховань носіїв салтівської культури. В свою чергу ми повинні звернути увагу, сердолік – мінерал, що має зазвичай колір жовто-червоний або помаранчево-червоний. Перед тим як стати частиною персня цей мінерал проходив процес шліфування і вже після цього вставлявся до прикраси. Наприклад, при дослідженні поховання № 315, яке знаходиться на території могильника Червона Гірка, було виявлено бронзовий перстень із сердоліковою вставкою ⁴ (Рис.17.1). Також при дослідженні катакомбного поховання № 74 Верхньо-Салтівського I могильника, було виявлено один срібний перстень із сердоліковою вставкою ⁵

¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 115.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 144-145.

³ Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата...С. 146.

⁴ Аксенов В.С. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури(за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка) // Археологія. 2022. №1. Рис. 2.

⁵ Аксенов В.С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника // Археологія. 2021. №3. С. 108.

(Рис.17.2). Під час дослідження катакомбного поховання № 93 могильника у с. Верхній Салтов було виявлено бронзовий перстень із сердоліковою вставкою ¹ (Рис.17.3). Прикраси даного типу також зустрічаються і на території Сухогомільшанського могильника. При дослідженні поховання № 81, було виявлено бронзовий перстень із сердоліковою вставкою ² (Рис.17.4).

Усі описані чотири персні мають хрестоподібний тип кріплення вставки, а саме перший тип за С.О.Плетнєвою ³. Також однотипні персні зустрічаються на території Північного Кавказу. Варто зауважити, що персні, які зараз будуть описані, що належать до Верхньочирюртівського могильника, мають круглу вставку, за типом кріплення С.О.Плетнєвої дані персні відносяться до четвертої групи ⁴. Досліджуючи курганне поховання № 26 Верхньочирюртівського могильника, було виявлено золотий перстень із сердоліковою вставкою ⁵ (Рис.17.5). Також у кургані № 25, було знайдено бронзову прикрасу із сердоліковою вставкою ⁶ (Рис.17.6).

Другий підтип перснів представляє із себе металеву прикрасу із скляною вставкою. Наприклад, при дослідженні катакомбного поховання № 74 Верхньо-Салтівського могильника, було знайдено бронзовий перстень зі скляною вставкою бірюзового кольору ⁷ (Рис.18.1). Також в даному похованні, було виявлено бронзовий перстень із вставкою зі скла фіолетового кольору ⁸ (Рис.18.2). Також у похованні № 120 Верхньо-Салтівського могильника, було знайдено бронзовий перстень із скляною вставкою ⁹ (Рис.18.3). Усі три персні мають хрестоподібний тип кріплення. В катакомбному похованні № 160, було виявлено бронзовий перстень зі вставкою з синього скла, яка мала біло-сині

¹ Аксенов В. С., Лаптев А.А. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов)// Древности. Харьков. 2009. Вып. 8. С. 246-247.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 226.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 115-116.

⁴ Там само

⁵ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата...С. 84.

⁶ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата...С. 85-86.

⁷ Аксьонов В.С. Катакомба 74...С.108-109.

⁸ Там само.

⁹ Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. // АДУ 2014. 2015. С. 223.

вічки ¹ (Рис.18.4). Цей перстень за методом кріплення відноситься до четвертого типу за типологією С.О.Плетнєвої.

Також досліджуючи Сухогомільшанський могильник, нам вдалося виявити багато пернів II підтипу, які пропонуємо і розглянути. Наприклад, у похованнях № 29, 143, 162 та 167, було виявлено бронзові перні із скляною вставкою ² (Рис.18.5-8). На зображенні ми можемо побачити шість бронзових пернів із скляною вставкою, троє з них має хрестоподібний метод кріплення, а інші три мають круглу вставку і відносяться до четвертого типу за типологією С.О.Плетнєвої. Перні даного типу були знайдені також і на території Дмитрієвського могильника. Наприклад, при дослідженні поховань № 21, 23, 44, 45, 56, 57, 100 та 108, було знайдено бронзові перні із скляною прозорою вставкою ³. Також у похованнях № 114 та 168, було знайдено подібні перні, але вони мали менш опуклу скляну вставку. Обидва перні мають хрестоподібний тип кріплення. У похованнях № 11, 15, 52, 70, 89, 100, 143 та 153, знайдено бронзові перні із скляною вставкою, які мають третій тип кріплення за типологією С.О.Плетнєвої, а саме дані перні є литими із металевою раковиною, обведеною хибною зернею. Подібні перні із даним типом кріплення ми можемо побачити при дослідженні поховань № 98 та 15. Також перні II типу зустрічаються при дослідженні Верхнього і Середнього Дону. Наприклад, на території Титчихівського городища та I Білогірського городища. Обидві прикраси мають скляну вставку і вони виготовлені із бронзи ⁴. За типологією С.О. Плетнєвої обидва перні відносяться до I типу (Рис.19).

Далі ми перейдемо до вивчення другого типу перні – металеві прикраси із гравіруванням чи зображенням. Наприклад, при дослідженні поховання № 107 та 167 Сухогомільшанського могильника, було виявлено три перні даного типу. Вони вироблені із бронзи, але дві прикраси з поховання № 167 мають кріплення хрестоподібне, а інший перстень має щиткову вставку. Шкода, але нам не вдалося встановити, що саме зображено на вставках пернів ⁵ (Рис. 20. 1-2). Також при дослідженні поховання № 104 Верхньо-Салтівського IV

¹ Аксьонов В.С. Роботи на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника. // АДУ 2020. 2021. С. 287.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 217, 235, 237.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 116.

⁴ Балашов А. А. Хазары на Верхнем и Среднем Дону (по материалам ювелирных изделий) // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2016. № 2. С. 1-9.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 227, 240.

могильника, було виявлено бронзовий перстень із двома вічками, сама прикраса має щиткове кріплення ¹ (Рис. 20. 3). До речі, однотипні персні із поховання № 104, доволі часто зустрічаються при дослідженні давньоруських міст, в-першу чергу саме сучасного Києва ² і хронологічно вони датуються X століттям. Досліджуючи територію Городища Мохнач, було виявлено бронзовий перстень, який має вставку з синього скла, а сама вставка має гравірування у вигляді бика ³ (Рис. 20.4). Прикраса має хрестоподібне кріплення вставки і хронологічно відноситься до другої половини VIII – початку IX століття.

Також окремої уваги заслуговує сердолікова вставка із гравіруванням, яка була виявлена у Південно-Східній частині Криму, а саме на території поселення Тепсені (піфос 2), яке територіально і хронологічно відноситься до носіїв салтівської культури. Насамперед дана вставка, була виявлена окремо від персня, але нижня частина сердолікової вставки має сліди від жуковини персня, саме ця деталь підтверджує, що сердолікова частина є вставкою персня. Сама вставка приваблює дослідників своїм орнаментом, на сердоліку по центру зображено хрест і по обидва боки зображено рибу ⁴. Вставка має восьмигранне огранування і розмір 9,5 x 7,5 мм за товщини 4,9 мм. В.В. Майко стверджує, що орнаментация має тісний зв'язок із релігійними сюжетами християнства ⁵. Для прикладу, однотипні вставки, було виявлено і на території Новоотраденського некрополя ⁶ та могильника Кеппа ⁷, але ці знахідки датуються хронологічно II-III століттям і відносяться до ранньохристиянського мистецтва. Вставка з поселення Тепсень в свою чергу хронологічно відноситься до IX століття і територіально до салтівської культури. Також при дослідженні території Кочетківського могильника, було виявлено два бронзові персні. Виявлено один

¹ Аксёнов В.С., Лаптев А.А. Работы на Верхне-Салтовском IV могильнике. // АДУ 2010. 2011. С. 16.

² Будзинская Н.Н. Древнерусские металлические персні в коллекции музея истории города Киева // Археология. Київ. 2008. № 2. С. 42; 45.

³ Колода В.В. Дослідження поблизу с. Мохнач // АДУ 2016. 2017. С. 248.

⁴ Майко В.В. Ранньохристиянська знахідка на Салтово-Маяцькому поселенні Тепсень у Південно-Східному Криму// Археология.2002. № 1. С. 137-138.

⁵ Там само

⁶ Арсеньева Т.М. Некрополь римского времени у дер. Ново-Отрадное // СА. 1963. № 1. С. 194.

⁷ Хршановский В.А. Раскопки некрополя Китея. // Археологические исследования в Крыму 1993 год. Симферополь. 1994. С. 264.

перстень із зображенням птаха, а саме орла ¹ і один бронзовий перстень із прямолінійним орнаментом на щитку прикраси ². За типологією С.О.Плетнєвої обидві прикраси відносяться до II типу. Персні II типу зустрічаються і при вивченні Дмитрієвського могильника. Наприклад, у похованні № 118, було виявлено бронзовий перстень із гравіруванням обличчя (Рис.21.1), також в даному похованні, було виявлено бронзовий перстень із гравіруванням тварини (Рис.21.2). В похованні № 87 (Рис.21.3) та 82 (Рис.21.4), було виявлено інші два бронзових персні із гравіруванням у вигляді тварин ³. Також у похованні № 38, було виявлено бронзовий перстень II типу, С.О.Плетнєва не описує у роботі, що зображено на персні ⁴. Тому можемо припустити, що на щитку персня із поховання № 38 (Рис.21.5) зображено рослинний орнамент або символіку іудаїзму (Менора – символ іудаїзму). Нагадаємо, що велика кількість населення Хозарії сповідували іудаїзм ⁵, а гравірування на персні нагадує Менору (семисвічник), тому сповідування іудаїзму хозарами дає нам змогу запропонувати саме таку розшифровку зображення. Усі персні за типологією С.О. Плетнєвої відносяться до II типу.

Далі пропонуємо перейти до вивчення перснів III типу. Прикраси даного типу представляють із себе металеві персні без вставної частини, а саме із плоским щитком. В-першу чергу варто звернути увагу на роботу М.В. Хоружа ⁶, де опубліковано знахідку двох щиткових перснів III типу у похованні дівчинки підлітка. Дослідниця висловлює тезу, що в даному випадку ці прикраси символізують наближення шлюбу для дівчини ⁷. На основі цього факту ми можемо зробити висновок, що носії салтівської культури могли використовувати персні не лише як оберіг чи прикрасу, а також перстень може вказувати на можливість хлопчика чи дівчинки вступати у шлюбні стосунки.

¹ Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник...С. 82.

² Там само

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... С. 115-116.

⁴ Там само

⁵ Бубенок О.Б. Так когда же хазары приняли иудаизм? // Хазарский альманах. Москва. 2016. Т.14. С. 65-81.

⁶ Хоружа М.В. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника // Археологія. 2014. № 2. С.100.

⁷ Смирнова Я.С. Изменение брачного возраста у народов Северного Кавказа за годы советской власти // СЭ. Москва. 1973. № 1. С. 122—127.

Бронзовий перстень був виявлений у похованні Червоної Гірки № 311 ¹ (Рис. 22. 1). Також досліджуючи катакомбне поховання № 160 Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено бронзовий перстень ² (Рис. 22. 2). Також при дослідженні катакомбного поховання № 156 Верхньо-Салтівського IV могильника, було виявлено три бронзові щиткові каблучки IV типу ³ (Рис. 22. 3). Досліджуючи поховання № 55 Мохначанського могильника, було виявлено бронзовий щитковий перстень даного типу ⁴ (Рис.22 4). Три бронзових персні, було виявлено при дослідженні поховань № 21 (Рис.22.5-6) та 14 (Рис. 22. 7) Нетайлівського могильника ⁵. Такі ж самі щиткові персні, було виявлено три бронзові прикраси, які знайдено на території Кочетківського могильника ⁶. При дослідженні Дмитрієвського могильника, було також виявлено персні. Наприклад, однотипні персні, було виявлено у похованнях № 26 та 118, № 30, № 87, № 38, 64, 71, 72, 79, 80, 82, 87, 92, 100, 101, 108, 110, 119, 139, 114, 116, 117, 124, 129, 136, 143, 150, 153, 154, 164 та 170, № 7, 82, 109, 119, 136, 143 та 145 ⁷. Усі персні із Дмитрієвського могильника виготовлені із бронзи і відносяться до III типу (за нашою типологією). Також персні даного типу доволі часто зустрічаються при дослідженні Сухогомільшанського могильника. Наприклад, при дослідженні поховань № 11, № 54, № 89, № 143, № 162, № 169 , № 177, № 273 та № 290 ⁸. Однотипні персні також, було виявлено при дослідженні Животинного городища (ліва сторона Дона – річка Вороніж). При дослідженні даного городища, виявлено три бронзові щиткові персні ⁹. Особливо нашу увагу привертає до себе перстень, основа якої скріплюється

¹ Аксенов В.С. Раковины как элемент костюма населения салтовской культуры (по материалам биритуального могильника Красная Горка) // Археология. 2022. № 1. С. 103.

² Аксьонов В.С. Роботи на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника. // АДУ 2020. 2022. С. 285.

³ Аксьонов В.С., Скирда В.В. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника//АДУ 2019. 2020. С. 280.

⁴ Колода В.В. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач)// Древности. Харьков. 2011. С. 266.

⁵ Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые...С. 202-204.

⁶ Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник...С. 82-83.

⁷ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 116.

⁸ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 211; 219; 226; 235; 238; 241; 273.

⁹ Винников А.З. Юго-восточная окраина славянского мира в VIII - нач. XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). Воронеж: Кварта, 2014. Рис. 50; 51.

окремою припаяною частиною. Також один бронзовий перстень, було виявлено при дослідженні Титчихінського городища ¹. Загалом усі персні IV типу за нашою типологією хронологічно відносяться до VIII – кінця IX століття. Прикраси даної групи за типологією С.О.Плетнєвої за кріпленням відносяться до II групи.

Досліджуючи персні носіїв салтівської культури нами не було виявлено так звані дротові персні. Усі розглянуті персні вироблені шляхом лиття.

Пропонуємо порівняти персні носіїв салтівської культури із носіями Лука-Райковецької культури. При дослідженні перснів носіїв Лука-Райковецької культури нам одразу кидається у вічі зовсім інакший зовнішній вигляд цієї прикраси. Насамперед персні цієї культури має більшість знахідок без вставки, зазвичай перстень прикрашався орнаментом чи якимось написом. Наприклад, ми розглянемо знахідку із селища Рідківці, що на Буковині. Замість вставки із сердоліком чи склом, як у носіїв салтівської культури ми бачимо бронзовий перстень пластинчастий, його щиток орнаментований несиметричним зигзагоподібними лініями, також існує теорія, що це якийсь напис, але досить мало ймовірно ². Також зустрічаються інші варіації у більшості випадках це бронзові персні. Окрім, таких прикрасу нашу увагу варто звернути на бронзовий перстень із скляною напівпрозорою вставкою, що був Рухотина (ур.Корнешти). Діаметр знахідки має 2.1 см, а діаметр вставки 0.8 см, а скляна вставка закріплена чотирма розташованими хрестоподібними фіксаторами³, цей перстень є аналогічним знахідкам на території салтівської культури про які ми говорили раніше.

Таким чином ми можемо підвести підсумки, що персням носіїв салтівської культури були досить притаманними прикраси із скляною чи сердоліковою вставкою, а носіям Лука-Райковецької культури були характерні прикраси яким була притаманна відсутність вставної частини, також характерним обом культурам є вироблення даного виду прикрас зазвичай із бронзи. Наприклад, історик С.В.Пивоваров ⁴, провів аналіз перснів із скляною

¹ Москаленко А.Н. Городище Титчиха (из истории древнерусских поселений на Дону). Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. С. 120.

² Пивоваров С. В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці // Фортеця : збірник заповідника "Тустань". Львів: Колір ПРО, 2012. С. 385-387.

³ Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ-Чернівці: Прут. 2001. С. 240.

⁴ Пивоваров С. В. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів. Вип. 14. 2009. С. 426.

вставкою носіїв салтівської та Лука-Райковецької культури і прийшов до висновку, що варіації обох культур є досить схожими між собою, а також відносяться до одного хронологічного періоду близько VIII – початок IX століття. Обидві культури виготовляли прості щиткові персні без вставної частини. Порівнюючи персні обох культур можемо сказати, що слов'янам є характерними три типи перснів. Насамперед – із гравіруванням, зі скляною вставкою та щиткові без вставки. Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що персні носіїв салтівської культури мають більше підтипів та є більш різноманітними у порівнянні із слов'янськими прикрасами. Особливо салтівці виділяються за рахунок своєї шліфувальної майстерності, бо велика кількість перснів має різноманітні вставні частини, а носіям Лука-Райковецької культури дані типи прикрас є не притаманними, або зустрічаються доволі рідко. На останок можемо сказати, що персні відігравали більш вагомую роль у зовнішньому виді та в цілому у житті саме носіїв салтівської культури. Це підтверджується більшою кількістю знахідок, саме цієї прикраси при археологічних дослідженнях.

При дослідженні **сережок** носіїв салтівської культури нами, було виділено два види сережок і три типи. Насамперед сережки поділяються на два види, а саме на литі і дротяні. Литі сережки виготовлялися шляхом лиття металу у спеціальні формочки, а дротяні сережки виготовляються зі шматочків дроту. При поділенні та формуванні типів даної прикраси, нами було узяті за основу типологію В.С.Аксенова та В.К.Михеева¹. Перший тип – прості калачевидні сережки. Прикраси даного типу представляють із себе овальні кільця, виготовлені з круглого в перерізі дроту, із незамкнутими кінцями і діаметр таких сережок є 0,15 - 0,17 см. Другий тип – литі металеві сережки з овальним кільцем до якого кріпляться круглі металеві кульки різного діаметру (зазвичай кріпляться чотири кульки). Третій тип - складені або збірні сережки. Прикраса даного типу представляє із себе овальне кільце, яке має кріплення булавовидної форми, конусної форми або підвіску декількох великих металевих кульок. Сережки третього типу мають орнаментацию або прикрашення зерню деталей прикраси. Таким чином подібне прикрашування утворює доволі складні узорі, що робить сережки носіїв салтівської культури досить унікальними серед прикрас різних середньовічних культур. Пропонуємо почати дослідження сережок носіїв салтівської культури саме з I типу.

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 137-138.

I тип сережок виготовлявся із дроту, зазвичай у якості матеріалу для вироблення прикраси використовували бронзу та залізо. При вивченні поховань № 9; 167 та 267 Сухогомільшанського могильника було виявлено дротяні сережки I типу (Рис. 23). В похованні № 9 та 267. Знайдено сережки із бронзи, а у похованні № 167, прикраса виготовлена із срібла¹. Однотипні сережки також було виявлено в Нетайлівському могильнику. Наприклад, при дослідженні поховання № 6, було виявлено бронзову сережку I типу². Подібного типу сережки зустрічаються при дослідженні Північного Кавказу, а саме у похованнях Верхньочирюртівського могильника. Наприклад, при вивченні ґрунтового могильника № 1, було знайдено дві сережки I типу, які виготовлені із бронзи³. Також досліджуючи катакомбне поховання № 72 Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено однотипну бронзову сережку, вона була знайдена у дитячому поховання⁴, тому маємо змогу зробити висновок, що дротяні сережки використовувалися у якості прикраси не лише у дорослих, а також і у дітей. Подібна бронзова дитяча сережка, була знайдена у катакомбі № 121 Верхньо-Салтівського могильника⁵. Підбиваючи підсумок можемо сказати, що сережки I типу зустрічаються у чоловічих, жіночих та дитячих похованнях носіїв салтівської культури. Вони виготовлялися зі шматку дроту, зазвичай матеріалом для вироблення прикраси слугувала бронза, залізо та іноді срібло.

Далі ми перейдемо до вивчення сережок II типу. Прикраси даного типу за методом виготовлення є литими і вони мають підвісну частину, яка зазвичай має вигляд підвішених металевих кульок до дужки сережки. Прикраса II типу зустрічається при дослідженні поховання № 193 Сухогомільшанського могильника⁶ (Рис. 24. 1). Пара сережок виготовлена із бронзи і підвісна частина складається з чотирьох бронзових кульок, саме така варіація II типу сережок є найбільш характерною для цього типу (із чотирма кульками). Далі ми звернемо увагу на поховання могильника Червона Гірка, де було виявлено у

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 8, 38, 59.

² Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения...С. 202.

³ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата...С. 86.

⁴ Аксенов В.С., Хоружая М.В. Катакомба №72 Верхне-Салтовского могильника // Древности. Харьков. 2005. С. 290-291.

⁵ Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтов // АДУ 2014. 2015. С. 223-224.

⁶ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 44.

похованнях № 53 (Рис. 24. 2) та 185 (Рис. 24. 3) сережки II типу. В похованні № 191, було знайдено пару бронзових сережок II типу, але вони мають підвісну конусну частину (Рис.24. 4; 5). Беручу за основу знахідку таких сережок II типу можемо зробити висновок, що прикраси даного типу мають два підтипи, а саме перший – підвісна частина із металевими кульками і другий – підвісна частина конусної форми. Сережок II типу I підтипу є найбільш розповсюдженими серед носіїв салтівської культури. Також у похованні № 311, було знайдено пару бронзових сережок із чотирма масивними кульками (Рис.24.6)¹. При дослідженні Нетайлівського могильника, поховання № 41, було виявлено пару литих бронзових сережок, підвісна частина яких складалася з семи дрібних кулек (Рис.24.7)². Сережки даного типу також, було знайдено на території Верхньо-Салтівського могильника. Наприклад, при дослідженні катакомбних поховань № 150 знайдено пару бронзових сережок із трьома металевими кульками (Рис.24. 8)³ та № 131, де знайдено також пару бронзових сережок із трьома кульками (Рис.24. 9)⁴. Подібну сережку знайдено на долівці камери №119, де розташовувався кістяк жінки. При дослідженні було знайдено пару литих бронзових сережок з рухомою підвісною (Рис.24.10)⁵.

III тип сережок носіїв салтівської культури. Наприклад, при дослідженні поховань № 6, 8 та 25 Нетайлівського могильника, було виявлено шість сережок, що були виготовлені із бронзи та срібла, вони були литими і більшість має нерухому підвісну частину⁶ (Рис. 25. 1). На думку М.Я. Мерперт сережки даного типу хронологічно датуються кінцем VIII – початком IX століття⁷. На території Нетайлівського могильника виявлено ще дев'ять однотипних металевих сережок⁸ (Рис.25.2). Також сережки III типу зустрічаються при дослідженні дитячих поховань. Наприклад, у дитячих

¹ Аксенов В.С. Раковины как элемент костюма населения салтовской культуры (по материалам биритуального могильника Красная Горка) // Археология. 2022. № 1. С. 104-106.

² Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII-IX ст. // Археология. 1983. № 3. С. 84.

³ Аксьонов В.С. Дослідження на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів // АДУ 2018. 2019. С. 196.

⁴ Аксьонов В.С. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // Археологічні дослідження 2015. 2016. С. 181.

⁵ Аксьонов В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів // АДУ 2012. 2013. С. 240-241.

⁶ В.С. Аксенов, М.В. Хоружая: Новые раннесредневековые захоронения...С. 202.

⁷ Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры. // КСИИМК. 1961. Вып. XXXVI. С. 19-20.

⁸ Пархоменко О.В. Поховальний інвентар...С. 85.

похованнях катакомби №72, а саме у похованні № 3 Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено дві пари бронзових литих сережок із нерухомою та каплеподібною підвісною частиною ¹ (Рис. 25. 3). На території даної катакомби у дитячому похованні №1 було знайдено подібну пару бронзових сережок із нерухомою підвісною частиною (Рис. 25. 4), а у дитячому похованні №2, було виявлено одну литу бронзову сережку із нерухомою підвісною частиною. Досліджуючи прикрасу із поховання № 2, варто звернути увагу, що на нерухомій каплеподібній підвісці залишився шматочок шкіряного ремінцю. (Рис. 25. 5). Також варто звернути увагу на Верхньо-Салтівську катакомбу №24 поховання №3, де знайдено пару литих бронзових сережок із нерухомою підвісною частиною, що були знайдені у дитячому похованні (дитині у похованні 6-8 років) ²(Рис.25.6). В катакомбі №74 Верхньо-Салтівського могильника, похованні №1 було виявлено бронзові сережки із рухомою підвісною частиною, яка складалася з порожнистих кульок, з'єднаних між собою циліндричною трубкою³ (Рис.25.7). В похованні №107 могильник №4, виявлено литі срібні сережки з рухомою підвісною частиною ⁴ (Рис.25.8). При дослідженні поховання №1 могильника №120, виявлено пару бронзових литих сережок з нерухомою підвісною частиною ⁵ (Рис.25.9). На території катакомбного поховання чоловіка і жінки №115, виявлено одну бронзову сережку із нерухомою підвісною частиною(Рис.25.10), при дослідженні катакомбного поховання №118, виявлено одну литу бронзову сережку із рухомою підвісною частиною (Рис.25.11). При дослідженні поховання в камері №119 було виявлено дитяче поховання, якій було близько 3-4 років і також у ньому було знайдено пару бронзових литих сережок із нерухомою підвісною частиною ⁶ (Рис. 25.12). Звернемо увагу на жіноче поховання у с. Мохнач. При дослідженні поховального комплексу №55, було виявлено одну бронзову литу

---

¹ Аксенов В.С., Хоружая М.В. Катакомба №72 Верхне-Салтовского могильника // Древности. Харьков. 2005. С. 290-291.

² Хоружа М.В. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника // Археологія. 2014. №2. С. 100-101.

³ Аксьонов В.С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника // Археологія. 2021. № 3. С. 108-109.

⁴ Аксёнов В.С. Раннесредневековый могильник у с. Верхний Салтов // АДУ 2011. 2012. С. 425-426.

⁵ Аксьонов В.С. Дослідження Раньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // АДУ 2014. 2015. С. 223-224.

⁶ Аксьонов В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів // АДУ 2012. 2013. С. 240-242.

сережку із рухомою підвісною частиною ¹ (Рис. 25. 13). Також подібні бронзові сережки, було знайдено при дослідженні території Воргольського городища ². При дослідженні могильника Дюрсо, поховання № 64 та 89, знайдено срібну та золоту сережку³. Сережки III типу, було виявлено при дослідженні Дмитрієвського могильника. В похованнях № 10; 15; 19; 22; 26; 52; 55; 67; 69 та 74, було виявлено бронзові сережки даного типу. Однотипні бронзові сережки, було знайдено у похованнях № 5; 64; 83 та 129. Також у похованнях № 11; 44; 45; 49; 57; 87; 89; 114; 123; 126; 164 та 170, було знайдено срібні сережки III типу ⁴. Далі ми розглянемо територію лісостепного пограниччя чи Дніпро-Донської зони. Наприклад, при дослідженні жіночих поховань було виявлено золоті, срібні та бронзові сережки ⁵. Дані сережки є литими і у більшості випадках вони мають рухому підвісну частину. Сережки даного типу доволі часто зустрічаються при дослідженні могильника Дюрсо ⁶. У похованнях № 27; 41; 61; 64; 89; 116 та 117, було знайдено металеві прикраси даного типу. Досліджуючи сережки III типу носіїв салтівської культури ми не можемо не згадати про знахідки золотих сережок на території Сухогомільшанського могильника. Такі сережки знайдено при дослідженні поховань № 30; 58; 85; 89; 99; 132; 136; 142; 145; 158; 200; 211; 274 та 290 ⁷. Також при дослідженні знайдено одну срібну прикрасу у похованні № 93.

Ми вирішили порівняти сережки носіїв салтівської культури зі знахідками цих прикрас на території Пастирського городища. Пастирське городище відіграє важливу роль при дослідженні раннього середньовіччя. Насамперед завдяки своїм скарбам, які містять в першу чергу важливі для нашої роботи - ювелірні прикраси. Варто звернути увагу, що сережки, які були виявлені при дослідженні Пастирського городища хронологічно відносяться до

¹ Колода В. В. К вопросу о салтовских погребениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач) // Древности. Харьков. 2011. Вып. 10. С. 266-267.

² Винников А. З. Контакты донских славян с алано-болгарским миром // СА. Москва. 1990. № 3. С. 124-137.

³ Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо// Проблемы хронологии памятников Евразии в эпоху раннего средневековья. КСИА. Москва, 1979. Вып. 158. С. 52-57.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 109, 113.

⁵ Плетнёва С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: «Мосты культуры». 1999. С. 39.

⁶ Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо...С. 203-204.

⁷ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 13, 22, 23, 24, 31, 32, 33, 34, 36, 44, 45, 48, 60, 64.

VII-VIII століття¹. Сережки пастирського типу є литими, зазвичай вони виробляються із нерухомою підвісною частиною, також варто зауважити, що розмір сережки є від 6 см – до 8 см і вироблялися вони із бронзи, срібла та золота. Сережки даного типу виготовлені за технікою відливання по восковій моделі. Також ми повинні звернути увагу, що дужка є дротяною, а підвісна частина є литою, а між собою вони кріпилися за рахунок припаювання. Характерним для сережок даного типу є кружок з рельєфним виступом посередині, якому на зворотному боці відповідає заглиблення, а також воно має шість або п'ять стилізованих зображенням пташиних голів із стилізованими очима у вигляді рельєфних півкульок чи крапочок по краях підвісної частини. Сережки пастирського типу або класифікації є притаманними майже усім слов'янським народам і в тому ж числі носіям Лука-Райковецької культури. Досліджуючи селище Рідківці, було знайдено подібні пастирському типу сережки, які є виготовленими із білону. Також сережки із селища Рідківці до пастирського типу відносить і дослідник О.І.Айбабін², який хронологічно відносить прикраси до VIII-X століття. Однотипні сережки зустрічаються і на території слов'янських поселень у сучасній Румунії³.

Порівнюючи прикраси носіїв салтівської культури та слов'янські сережки маємо звернути увагу, що сережки із Пастирського скарбу та носіїв салтівської культури виготовлялися за однаковою технологією лиття у воскові чи земельні форми. Носіям салтівської культури є притаманними різні типи сережок, а слов'янські мають виключно більше знахідок із підвісною частиною пастирської класифікації. Тому порівнюючи сережки із підвісною частиною обох культур можемо сказати, що у носіїв салтівської культури такі прикраси мають більше різноманітних форм підвісної частини. Носії салтівської культури та мешканці Пастирського городища вміло знали у ливарній справі і вправно виробляли прикраси в нашому випадку сережки. Варто звернути більше уваги на те, що у носіїв салтівської культури сережки у більшості випадків мають рухома підвісну частину, а у сережок з Пастирського городища сережки з'єднувалися за рахунок припаювання. Підбиваючи підсумок, варто зауважити, що сережки носіїв салтівської культури у порівнянні із слов'янами мають більше типів сережок та різних типів підвісних частин. За методом виготовлення прикраси обох культур є близькими одне до одного. Тому

¹ Брайчевський М.Ю. Пастирський скарб 1949 р. // Археология. 1952. Т. 7. С. 161.

² Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА. Москва. 1973. № 3. С. 67.

³ Teodor D. G. Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e. n. Iasi. 1981. P. 111, fig. 19.

можемо зробити висновок, що сережки носіїв салтівської культури є більш різноманітними та мають більше типів ніж слов'янські сережки. Також вагому роль в унікальності сережок салтівців відіграє велика кількість варіацій прикрас із золота.

Перед початком дослідження **фібул** носіїв салтівської культури варто зауважити, що даний вид прикрас поділяється на чотири типи. **I** – двочленна, **II** – T-подібні фібули, **III** – фібули-кресала, які могли використовуватися у якості металевої застібки та водночас така фібула завдяки кресалу могла слугувати як знаряддя для викресування вогню з кременю. **IV** тип є доволі рідкісним при дослідженні поховального інвентарю носіїв салтівської культури – двопластинчасті фібули.

Фібули I типу, було виявлено при дослідженні Кицівського могильника було знайдено залізну фібулу. Залізна двочленна фібула має висоту 5.6 см, висота приймального 0.7 см, довжина приймального 2 см, а ширина корпусу або спинки 1.5 см. Даній знахідці є притаманне поступове звуження спинки від пружини до приймача. Корпус прикраси є дужковий, а передній кінець корпусу загнутий у кільце. Приймач є пластичним і задній його кінець є загнутим догори, таким чином утворюючи завиток¹. Фібули даного типу є характерними для Кицівського могильника, бо цільні фібули та їх залишки зустрічаються досить часто при дослідженні могильника². Описані нами фібули хронологічно відносяться до кінця VIII – початку IX століття. Звернемо увагу на Сухогомольшанський могильник³. Раніше описані нами фібули є частими знахідками саме на території Сухогомольшанського могильника. Наприклад, при дослідженні даного могильника було виявлено десять залізних фібул, які ми описували раніше. На думку В.С. Аксьонова залізні двочленні фібули з Кицівського та Сухогомольшанського могильника є однотипними і подібними одне до одного, також фібули відносяться до одного хронологічного періоду, а саме кінець VIII – початок IX⁴. Залізні двочленні фібули з Сухогомольшанського могильника було виявлено при дослідженні поховань №54, 120, 125, 143, поховального комплексу XI, 259, 252, 270, 277 та 302 (Рис.

¹ Старік О.В., Аксьонов В.С. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького // Археологія. 2018. № 4. С. 118.

² Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. 2012. № 4. С.100, 106.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...Рис. 17 (4), 29 (41), 30 (16), 33 (30), 57 (6), 61 (28), 65 (8), 69 (23), 70 (7),77.

⁴ Старік О.В., Аксьонов В.С. Речі салтівського часу з колекції... С. 118.

26) . Також металеві двочленні фібули були виявлені і на території Подоння. Наприклад, при дослідженні катакомбних поховань № 33, 36, 54, 81, 83, 86, 87, 116, 118, 143, 155, що відносяться до Дмитрієвського могильника було виявлено двочленні залізні фібули, які є однотипними із раніше описаними фібулами з Кицівського та Сухогомольшанського могильника, фібули із Дмитрієвського могильника хронологічно відносяться до VIII-IX століття ¹. Також у похованнях № 11, 26, 92, 110 та 119 Дмитрієвського могильника було виявлено двочленні бронзові фібули і більшість з них має орнаментацию на корпусі прикраси ². Досліджуючи територію Подоння варто звернути увагу на залізні двочленні фібули з Сухогомольшанського могильника, а саме комплексу XII поховання № 122 та № 89 ³. Також нам варто звернути увагу на дослідження Кочетокського могильника, де було виявлено однотипні раніше описаним фібулам знахідки. Насамперед варто зосередити власну увагу на знахідці двох залізних двочленних фібул, що хронологічно відносяться до VIII-X століття ⁴. Досліджуючи поховання селища «П» коло селища Мохнач було виявлено декілька двочленних залізних фібул, які хронологічно відносяться до кінця VIII – початку IX століття. Увагу дослідників привернули до себе залишки печі та передпічної ями, що знаходяться на території комплексу № 35. На дні передпічної ями було виявлено різноманітні побутові речі носіїв салтівської культури і в тому числі залізну двочленну фібулу ⁵. Також варто звернути увагу на територію Північного Кавказу, а саме на Борисівський могильник, де було виявлено двочленні фібули ⁶. Можемо також звернути увагу, що досить рідко, але зустрічаються аналогічні двочленні залізні фібули

---

¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 110, 112.

² Там само

³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата...Рис. 7, 11, 27, 29.

⁴ Свистун Е.Г. Новый кремационный могильник...С. 82, 140.

⁵ Колода В.В. Исследования на селище «П» близ с. Мохнач // АДУ 2011. Київ. 2012. С. 436-437.

⁶ Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. Санкт-Петербург. 1914. Вып. 56. Табл. 5 (22-25).

при дослідженні поховань VIII-IX століття на території Прикубання ¹ та Закавказзя ².

Досліджуючи фібули населення салтівської культури важливо згадати про Т-подібні фібули. Фібули II типу, було виявлено при дослідженні Нетайлівського могильника у похованнях №16 та №54 було виявлено саме залишки залізних Т-подібних фібул, а вже при дослідженні поховання №14 було виявлено срібну Т-подібну фібулу, що мала орнаmentaцію на основній частині і на приймачу, також варто звернути увагу, що дана фібула має досить широку щиткову частину на корпусі прикраси ³ (Рис. 27). Фібули подібного типу та схожої конструкції походять з Агач-Кали і хронологічно датуються VIII-IX століттям ⁴. Продовжуючи тему Нетайлівського могильника, варто звернути увагу на поховання № 526, де було виявлено литу бронзову щиткову Т-подібну фібулу, також корпус має орнаmentaцію. В.С.Аксёнов відносить дану прикрасу до раніше згаданого типу з Агач-Кали і хронологічно відносить її до середини VIII століття ⁵. В свою чергу вже у похованні № 533, Нетайлівського могильника було виявлено срібну щиткову Т-подібну фібулу, яку також відносять до типу з Агач-Кали і хронологічно датують кінцем VIII – початком IX століття ⁶. Дана фібула має орнаmentaцію на корпусі. Продовжуючи дослідження Нетайлівського могильника варто зазначити, що дана територія має найбільшу кількість знахідок Т-подібних фібул. Наприклад, при дослідженні поховань № 143, 398, 397 та 480 було знайдено дві бронзові та дві срібні щиткові Т-подібні фібули, в даному випадку саме срібні фібули мають орнаmentaцію ⁷. Дані фібули хронологічно відносяться до середини VIII – початок IX століття. Особливо увагу варто звернути на срібну щиткову Т-

¹ Тарабанов В.А. Исследование раннесредневековых памятников в Адыгее в 1986 году // Древности Кубани. Краснодар. 1999. Вып. 14. С. 24-26. Рис. 2, 3.

² Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV—XIII вв// Археология. Москва. 2003. С. 195-197. Рис. 78.

³ Пархоменко О.В. Поховальний інвентар...С. 83-84.

⁴ Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. 1971. №3. С.132. Рис. 15, 8.

⁵ Аксёнов В.С. Роботи на Нетайлівському могильнику Салтово-Маяцької культури. // АДУ 2014. 2015. С. 222-223.

⁶ Аксёнов В.С., Пеляшенко К.Ю., Хоружа М.В. Дослідження Нетайлівського могильника. // АДУ 2017. 2018. С. 239-240.

⁷ Аксёнов В.С. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника // Древности. Харьков. 2012. С. 172-173.

подібну фібулу з поховання № 480. Наприклад, дана фібула є досить великою, а саме довжина фібули сягає 8.7 см, а найбільш цікавим для нас є орнаментация даної фібули. На корпусі ми можемо побачити насічки, маленькі кружки і найбільш важливим є зображення квітів лотоса ¹. Подібні срібні фібули з орнаментом із поховання № 480 зустрічаються на території Дагестану ², Північного Кавказу ³, Західного і Центрального Закавказзя ⁴. Також варто звернути увагу на поховання № 164, 350, 440, 460, де було знайдено бронзову та срібні щиткові Т-подібні фібули, але варто звернути увагу, що щиток є меншим ніж раніше описані щиткові фібули, а сам щиток має орнаментацию ⁵. Хронологічно дані фібули відносяться до середини VIII – початок IX століття. Потрібно також звернути увагу на Верхньо-Салтовський могильник, а саме поховання № 19 та 54. При дослідженні даних поховань було виявлено бронзові Т-подібні фібули ⁶. Бронзові прикраси з Верхньо-Салтовського могильника не мають класичну щиткову частину, а в центрі корпуса ми бачимо прямокутний щиток і дані фібули відносяться до раніше згаданого типу з Агач-Кали ⁷.

Розглянемо фібули-кресала, які мають досить велику кількість знахідок при дослідженні поховань носіїв салтівської культури. Насамперед важливо звернути увагу, що кресало – це залізне або сталеве знаряддя для викресування вогню з кременю ⁸. Тому можемо зробити висновок, що фібула-кресало носіями салтівської культури використовувалася не лише як застібка та прикраса, а також і задля добування вогню (Рис.28). Наприклад, фібули III типу знайдено при дослідженні Кицівського могильника було знайдено залізну фібулу-

¹ Аксёнов В.С. Ранняя группа ...С. 174.

² Амброс А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. – IV в. н.э. // САИ. 1966. С. 46, 130, 146.

³ Багаев М.Х., Мамаев Х.М. Сельментаузенский раннесредневековый могильник в Чечне. // РА. 2009. № 1. Рис. 3А (7, 11), 4Б (5, 21, 22), 8Г (14, 26).

⁴ Гавритухин И.О. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок // Албегова З.Х., Верещинский-Бабайлов Л.И. Раннесредневековый могильник Мамисондон: результаты археолог. исслед. 2007-2008 гг. в зоне строительства водохранилища Зарамагских ГЭС. Москва: Таус. 2010. С. 415-417.

⁵ Аксёнов В.С. Ранняя группа...С. 174.

⁶ Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического Комплекса с Т-образными фибулами // Древности. Харьков. 2012. С. 11, 16. Рис. 1, 4.

⁷ Аксенов В.С. Катакомбные захоронения ...С. 16.

⁸ Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. 1970—1980. Т. 4. С. 335.

кресало. Загальна довжина фібули 12 см, ширина спинки 1,2 см; розміри приймачника 0,6 × 3,2 см. За допомогою стрижня корпус поєднується з голкою, яка має на кінці верхню частину щипкового пружинного пристрою. Передній кінець корпусу закінчується нижньою частиною пристрою. Ніжка фібули щільно орнаментована стилізованими під обмотуючу проволочку скісними рисками. Приймачник низький, пластинчатий. Задній кінець приймачника загнутий догори, утворюючи завиток. У завиток продіте проволочне кільце. Дана фібула хронологічно відноситься до середини VII – початку IX століття¹. При дослідженні Верхньо-Салтовського поховання № 122, було виявлено залізну фібулу-кресало². Також варто звернути увагу на поховання № 535 Нетайлівського могильника³. При дослідженні Кочетокського могильника ми також можемо знайти чотири залізні фібули-кресало⁴. Також варто звернути увагу на дослідженні Сухогомольшанського могильника, де було знайдено чотири залізні фібули-кресало⁵. Дані фібули було знайдено у похованнях № 151, 296 та у поховальному комплексі XVI Сухогомольшанського могильника. Продовжуючи дослідження фібул-кресал варто звернути увагу на Подоння, а саме на Дмитрієвський могильник. Наприклад, у похованнях № 106, 108, 164 та 165 було знайдено залізні фібули-кресало⁶. При дослідженні могильника Дюрсо, у похованнях № 20 та 146 було знайдено дві залізні фібули-кресало⁷. На території могильника Дюрсо було виявлено ще одну залізну фібулу в культурному шарі⁸. На останок також варто звернути увагу і на північно-західну територію Криму, а саме Бахчисарай. Вже на початку ми розглядали двочленну фібулу із міжріччя Альми та Качі, саме тут також було знайдено одну залізну фібулу-кресало⁹.

¹ Старік О.В., Аксьонов В.С. Речі салтівського часу з колекції... С.118-119.

² Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного...С. 223-224.

³ Аксьонов В.С. Роботи на ранньосередньовічному Нетайлівському могильнику...С.196-197.

⁴ Свистун Е.Г. Новый кремационный могильник...С. 82.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата...Рис. 37 (9), 72 (5,6), 77 (7).

⁶ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 92.

⁷ Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо...С. 204.

⁸ Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо близ Новороссийска...С.80.

⁹ Белый А. В. Новые археологические ...Рис. 6.

Також важливо звернути увагу на територію Північного Кавказу, де при дослідженні Верхньочирюртівського могильника було знайдено досить рідкісну для носіїв салтівської культури IV тип фібули. У похованні № 1 було знайдено дві бронзові двопластинчасті фібули ¹, що хронологічно відносяться до VIII століття.

Пропонуємо порівняти фібули салтівської культури із пеньківською культурою. При дослідженні фібул носіїв пеньківської культури варто звернути увагу, що найбільш поширеними є пальчасті, зооморфні, двочленні, двопластинчасті, зоо-антропоморфні фібули, саме ці типи даної прикраси є найбільш розповсюдженими на території пеньківської культури ², а T-подібні фібули є досить рідкісними для даної культури, або цілні прикраси даного типу дійшли лише частково. Порівнюючи фібули обох культур варто зауважити, як у носіїв салтівської культури так і в носіїв пеньківської культури є типи фібул, що є притаманним лише їхній культурі. Наприклад, у носіїв салтівської культури досить часто зустрічаються фібули-кресала, а в пеньківській культурі їх немає. В даному випадку вже навпаки у носіїв салтівської культури зовсім відсутні знахідки пальчастих, зоо-антропоморфних та зооморфних фібул. Також важливою відмінністю між фібулами обох культур є розмір. Наприклад, при дослідженні фібул носіїв салтівської культури зустрічаються зазвичай маленькі застібки, а великі, масивні фібули носили досить рідко. Окремо, варто звернути увагу, що фібули обох культур вироблені зазвичай із бронзи, срібла та заліза. Обом культурам є характерною орнаментация фібул.

Перед тим як почати дослідження **амулетів** носіїв салтівської культури важливо зауважити, що даний вид прикрас поділяється на п'ять типів. **I** – колесовидні або круглі підвіски (Рис.29), **II** – парні підвіски (зазвичай двоє пташиних голів) (Рис.30), **III** – підвіски із зображенням тварин (Рис.31). Зазвичай **IV** тип має зображення чотирьох пташиних голів (Рис.32), **V** тип конькові підвіски (зображення двох кінських голів) (Рис.33).

Пропонуємо розпочати із дослідження підвісок I типу. Зазвичай її підвішували на шиї і вона виконувала функції оберегу і прикрасу. При дослідженні поховання № 15 Нетайлівського могильника було виявлено бронзову підвіску, яка хронологічно відноситься до VIII – IX століття ³. Вона

¹ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата...Рис. 29.

² Приходнюк О.М. Пеньковская культура...С. 133.

³ Пархоменко О.В. Поховальний інвентар...С. 84.

має вигляд квітки з великою серединою і навколо неї розташовані півкруглі пелюстки. Продовжуючи тему Нетайлівського могильника варто звернути увагу на поховання № 21, де було виявлено бронзовий «солярний» амулет, який відноситься до колесоподібного типу. Амулет представляє із себе коло із вписаним у середині меншого діаметру колом, від якого відходять чотири хрестоподібних промені¹. Вже при дослідженні катакомбного поховання № 80 Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено один бронзовий «солярний» амулет², але він виділяється на фоні раніше описаних. Підвіска представляє із себе коло із чотирма петлями круглої форми. Продовжуючи дослідження Верхньо-Салтівського могильника в похованні № 105 знайдено бронзову підвіску I типу. Також при дослідженні поховання № 29 Сухогомільшанського могильника, було виявлено дві бронзові круглі орнаментовані підвіски. Також в похованні № 137 даного могильника, було виявлено бронзовий «солярний» амулет, який представляє із себе коло з чотирма своєрідними круглими петлями. Також при дослідженні поховань № 185 та 289, виявлено дві бронзові колесоподібні підвіски³. При дослідженні поховань № 56, 57, 67, 69, 92, 108 та 119 Дмитрієвського могильника, виявлено раніше вже описані бронзові колесоподібні підвіски. Дані підвіски мають круглу форму, вона має чотири або сім променів, а деякі підвіски з Дмитрієвського могильника мають промені у вигляді крутих спіралей⁴.

Далі пропонуємо перейти до вивчення амулетів II типу, а саме парних підвісок. Даний тип підвісок зустрічається доволі рідко при дослідженні поховань носіїв салтівської культури. Парні бронзові підвіски із зображенням голівок птахів вдалося виявити при дослідженні поховань № 51, 87, 152 та 164⁵.

Амулети III типу із зображенням тварин зустрічаються доволі часто при вивчення поховального інвентарю. При дослідженні катакомбного поховання № 104 Верхньо-Салтівського могильника, виявлено бронзовий амулет, який мав вигляд коня⁶, а в похованні № 99, було знайдено ще один бронзовий

¹ Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые...С. 203.

² Аксенов В.С. Работы на Верхне-Салтовском археологическом комплексе в 2005 году // АДУ 2004-2005 рр.2006. С. 65.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 13; 16-17; 32; 42; 63.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 96.

⁵ Там само

⁶ Аксенов В.С., Лаптев А.А. Работы на Верхне-Салтовском IV могильнике // АДУ 2010. 2011.С. 16.

амулет у вигляді коня¹. При дослідженні поховання № 125 Верхньо-Салтівського могильника, було знайдено бронзову підвіску у вигляді качки². Також при дослідженні Дмитрієвського могильника у похованнях № 56, 108 та 125, було виявлено підвіски у формі тварин, а саме дві прикраси у вигляді коней і одна у формі хижого птаха³. Досліджуючи поховання № 56 Дмитрієвського могильника, було виявлено бронзовий амулет, який має круглу форму із вписаним у коло грифоном⁴. Також варто звернути увагу, що на другому амулеті дивлячись на стегно грифона можемо побачити тризубець у вигляді тавро, клейма тварини.

Далі ми перейдемо до розгляду IV типу підвісок – прикраси із чотирма соколиними голівками. При дослідженні Верхньо-Салтівського катакомбного поховання № 74, було виявлено три бронзові підвіски. Підвіска представляє із себе коло із чотирма пташиними головками та вушком для підвішування прикраси на шию. Такі ж самі підвіски із чотирма головками птахів зустрічаються і при дослідженні катакомбного поховання № 19 Верхньо-Салтівського могильника⁵. На думку В.С.Аксьонова на підвісках з чотирма пташиними головами зображені саме голови соколів⁶. Окремо варто звернути увагу на катакомбне поховання № 160 Верхньо-Салтівського могильника, де було знайдено вже раніше описані амулети із чотирма головами птахів, але в даному випадку на вушці прикраси було виявлено залишки шкіряного ремінця⁷. На основі знахідки залишку шкіряного ремінця на вушці амулету можемо зробити висновок, що носії салтівської культури для носіння амулетів на шії використовували шкіряні ремінці. Також при дослідженні Дмитрієвського

¹ Аксьонов. В.С. Амулети з пазурів хижих птахів катакомб Верхньо-Салтівського могильника. // Археологія. 2020. № 2. С. 90.

² Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // АДУ 2014.2015. С. 223.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 96.

⁴ Там само

⁵ Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического Комплекса с Т-образными фибулами // Салтово-маяцька архологічна культура: проблеми та дослідження. Харків. 2012. Вип.2. С. 12.

⁶ Там само

⁷ Аксьонов В.С. Роботи на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника // АДУ 2020.2021. С. 287.

могильника, а саме у похованні № 51, 64 та 108, було виявлено круглі чотириголові амулети із головками соколів ¹.

Тепер ми перейдемо до вивчення амулетів V типу – конькові підвіски. Пропонуємо розпочати дослідження з поховань Сухогомільшанського могильника. На території даного могильника є досить розповсюдженими амулети «конькові». Насамперед амулети даного типу зустрічаються при дослідженні поховань № 93, 107, 131, 141, 167 та 290 Сухогомільшанського могильника ². Конькові підвіски вироблені із бронзи і досить часто серед них зустрічаються шумлячі підвіски ³. Шумляча конькова підвіска представляє звичайну конькову підвіску, але внизу амулету присутні спеціальні отвори до яких кріпилися ланцюжки з бубонцями, які робили дану підвіску в якомусь роді унікальною та шумлячою. Досліджуючи салтівські підвіски, а саме V типу варто звичайно звернути увагу на знахідки подібних прикрас з території Кавказу. Наприклад, при дослідженні могильника Дюрсо, було знайдено велику кількість різноманітних підвісок носіїв салтівської культури. Насамперед варто звернути увагу, що при дослідженні поховань № 21, 63 та 145 могильника Дюрсо ⁴, було виявлено «конькові» шумлячі підвіски.

Також носії салтівської культури могли використовувати в якості підвіски на шії чужоземні монети. Зазвичай в монетах робився отвір, щоб носити її підвішеною на шії, також інколи носії салтівської культури припаювали до цих монет спеціальне вушко для їх носіння у якості прикраси (Рис.34). Наприклад, при дослідженні могильника «Балка Суха Гомільша», було виявлено мідну монету, Аббасиди, ас-Сафа, (753—754 рр.), вага прикраси 1,67 грами . Монета має два діаметрально розташовані один до одного отвори, що свідчить нам про те, що вона використовувалася в першу чергу як прикраса або нашивка⁵. Також при дослідженні могильника «Яр Плоський», було виявлено срібну монету — диргем вагою 2,51 грам (795—796 рр.), монетний двір — Тудга (Північна Африка), на реверсі ім'я Муса ⁶ (Рис.37.2). Монета має скраю один трикутний

¹ Там само

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население... Рис. 25, 30, 33, 38, 70.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население... С. 23, 31, 33, 38, 64.

⁴ Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо...С. 256.

⁵ Голубев А.М. Два нових Салтово-Маяцьких кремаційних могильники навколо с. Суха Гомільша на Харківщині // Археологія. 2017. № 1. С. 77-78.

⁶ Там само

отвір, який був зроблений ножем, згідно з показниками трасології. В свою чергу при дослідженні поховання № 472 Нетайлівського могильника, було виявлено імітацію золотого візантійського соліда Лева III. Сама монета має діаметр 2.1 – 2.2 см, на аверсі зображений бюст імператора анфас. На голові — діадема з хрестом; одягнений він у дівітісій, застебнутий на правому плечі фібулою з трьома перлинними підвісками. У правій руці імператор тримає сферу, котру вінчає хрест. В.С. Аксьонов пише, що по колу погано вцілілий напис латиною, але при дослідженні монети можна стверджувати, що напис є звичайним набором літер, який не може нести будь-якої інформації¹. Насамперед за визначенням В.В.Гурульової, монета є повною імітацією соліда Лева III (717—741) класу III (чекан 732—741 pp.)². В-першу чергу на достовірність того, що дана монета є імітацією, а не оригіналом впливає текстова складова монети з поховання № 472 і якість її орнаменталії або чекану. Вже при дослідженні поховань № 131 та 92 Дмитрієвського могильника, було виявлено дві позолочені монетки, які є імітаціями візантійських монет. С.О.Плетнева стверджує, що дані монети могли використовувати не лише як підвіску, а також як нашивки³. Також при дослідженні поховання № 69, було виявлено досить якісну імітацію золотого візантійського соліда Тиберія III (698-705 pp.). Монета з Дмитрієвського могильника виготовлена із міді і вона є позолоченою⁴. Знахідка точно імітує оригінальну візантійську монету, але вона має неякісний відтиск, орнамент і монета не повністю золота, саме за рахунок цих фактів монету відносять до імітації. Монета з катакомбного поховання № 69 має два діаметрально розташовані отвори і за рахунок цього могла використовуватися не лише як підвіска, а також як і нашивка. Звернемо увагу на Верньочирюртівський могильник. Саме при дослідженні курганных поховань № 14, 16, 17, 20 та 61, було виявлено візантійські монети. У кургані № 14, знайдено золотий солід Іраклія (613-616 pp.), а в кургані № 16, було виявлено імітацію на золотий солід Іраклія, в кургані № 17, виявлено золотий солід Маврикія Тиберія (582-602 pp.), у кургані № 20, було знайдено золотий солід Іраклія та його сина Іраклія Константина (613-641 pp.), а в кургані № 61, було виявлено вже раніше

¹ Аксьонов В.С. Поховання 474 Нетайлівського могильника Салтівської культури// Археологія. 2011. № 1. С. 94.

² Аксьонов В.С. Поховання 474...С.94.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 111.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 111.

згаданий золотий солід Маврикія Тиберія ¹. Серед шести описаних монет, лише позолочена монета із кургану № 16 є імітацією, інші є золотими візантійськими солідами. Кожна монета має один отвір або припаяне вушко для носіння монети як підвіски.

Можемо згадати про амулети-лунниці носіїв салтівської культури. Лунниці – металеві або скляні прикраси у вигляді півмісяця. Подібні лунниці язичники зв'язували з культом родючості ². В.Є. Фльорова поділяє лунниці носіїв салтівської культури на два типи, а саме на дворожні та троєрожні ³. При дослідженні катакомбного поховання № 74 Верхньо-Салтівського могильника, було виявлено дві підвіски-лунниці, які вироблені з синього скла ⁴. Металеві лунниці зустрічаються на території Дмитрієвського могильника, а саме у похованнях № 44, 90, 110 та 167. Дві підвіски є бронзовими із орнаментом, а інші дві також вироблені із бронзи і мають орнаментацию та маленькі скляні вставки ⁵. Серед них зустрічаються двозубі та тризубі лунниці. Також подібні орнаментовані підвіски-лунниці зустрічаються і при дослідженні Маяцького городища ⁶.

Пропонуємо порівняти амулети, підвіски носіїв салтівської культури та носіїв Лука-райковецької культури ⁷. Наприклад, при дослідженні поховань коло с. Рідківці, що на Буковині, було виявлено дві круглі підвіски, які мають вушко для підвішування на шиї та виготовлені вони зі свинцю ⁸. С.В. Пивоваров стверджує, що точних аналогій підвіскам носіїв Лука-райковецької культури поки що не виявлено ⁹. Найбільш розповсюдженими амулетами носіїв Лука-райковецької культури є підвіски-лунниці. Даний вид прикрас зустрічається

¹ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата...С. 86.

² Хамайко Н.В. Древнерусские лунницы XI – XIII вв.: проблема происхождения и семантики// Наукові записки з української історії.Переяслав-Хмельницький. 2008. Вип. 20. С. 319.

³ Флорова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Москва: Мосты культуры. 2001. С. 43-44.

⁴ Аксьонов В.С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника // Археологія. Київ. 2021. №3. С. 108.

⁵ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 113.

⁶ Голубева Л.А. Шумящие подвески с изображением коня из катакомб Маяцкого селища// Маяцкое городище. Москва. 1984. С. 136-141.

⁷ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ. Наукова думка. 1976. С. 6.

⁸ Пивоваров С. В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці // Фортеця : збірник заповідника "Тустань". Львів. Колір ПРО, 2012. С. 386.

⁹ Там само С. 387.

доволі часто при дослідженні поховань носіїв даної культури і лунниці мають велику кількість різноманітних типів, які відрізняються формою та орнаментом між собою¹. Лунниці такого ж самого зразку доволі часто зустрічаються і при дослідженні давніх слов'янських поховань на території сучасної Молдови та Румунії². Колесоподібні підвіски носіїв салтівської культури досить сильно є відмінними від прикраси з Чернявки II, насамперед відмінність в орнаментациї та матеріалі вироблення, але при дослідженні поховань салтівської культури, було все ж таки знайдено подібні за орнаментациєю, але бронзові підвіски, як з Чернявки II³.

Порівнюючи амулети носіїв салтівської та носіїв Лука-райковецької культури в-першу чергу варто звернути увагу на різноманітність прикрас. Одразу можемо стверджувати, що підвіски носіїв салтівської культури мають набагато більше видів і типів амулетів ніж носії Лука-райковецької культури. Салтівці використовували такий метал, як бронзу, а давні слов'яни виробляли подібні прикраси із різноманітних сплавів металу та заліза. Також варто зауважити, що при дослідженні амулетів давніх слов'ян нами не було виявлено підвісок із зображенням чи орнаментациєю тварин, а у носіїв салтівської культури досить багато підвісок має саме орнамент тваринний, наприклад, зображення коней чи птахів. Можемо зауважити, що активно у слов'янських похованнях з'являються амулети із зображенням тварин лише в період X-XIII століття⁴, саме в цей період вже активно у похованнях слов'ян знаходять натільні хрестики, підвіски з бубонцями та металевими лунницями, але ці поховання не мають відношення до Лука-Райковецької культури, бо дана культура входить хронологічно у межі VIII-IX століття. Підбиваючи підсумок порівняння амулетів носіїв салтівської та Лука-райковецької культури, варто зауважити, що салтівські амулети мають більше видів і типів цих прикрас, майже кожна підвіска є унікальною за рахунок матеріалів вироблення, орнаменту, форми та розміру. В цілому можемо стверджувати, що амулети носіїв салтівської культури є більш різноманітними ніж у давніх слов'ян, яким в даному випадку більш притаманні лунниці.

¹ Пивоваров С. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів. 2009. Вип. 14. С. 425-426.

² Рябцева С. С. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X-XI вв. // Revista Arheologică. Chişinău, 2006. Vol. II. С. 155-156.

³ Албегова З. Х. Палеосоциология аланской религии VII-IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) // РА. 2001. № 2. С. 83– 84.

⁴ Журжалина Н.П. Древнерусские амулеты-привески и их датировка //СА.1961 №2. С. 122-123.

Підбиваючи підсумок нашого дослідження амулетів носіїв салтівської, варто сказати, що даний вид прикрас було виявлено в похованнях Верхньо-Салтівського, Дмитрієвського та Верхньочирюртівського могильника. В багатьох похованнях, було виявлено різноманітні амулети та обереги, що супроводжували населення даної культури від моменту народження і до самої смерті. Найчастіше носії салтівської культури виробляли амулети із бронзи, хоча і використовувалися й інші матеріали. На основі даної інформації можемо стверджувати, що носії салтівської культури мали гарно розвинуту ливарну справу та вміло володіли шліфуванням. Така велика кількість знахідок амулетів може лише вказувати на те, що носії салтівської культури використовували дані прикраси не лише задля краси, а також як обереги. Можемо сказати, що амулети були важливою складовою зовнішнього вигляду носіїв салтівської культури, вони використовували багато різноманітних видів даних підвісок, які були вироблені за різними технологіями і з різних матеріалів.

РОЗДІЛ IV. Знаряддя праці

Деревина мала важливе значення для населення салтівської культури. Насамперед дерево використовували у будівництві, виробництві побутових знарядь та ремеслі. Тому важливо розглянути знаряддя, що використовували салтівці в обробці деревини. Можемо виокремити долото, ручні різці, свердла, ложкарі.

Пропонуємо розпочати дослідження з сверл населення салтівської культури. Дослідники виокремлюють **III типи** цього знаряддя для обробки деревини. Насамперед **I тип – прості перовидні свердла**, такі свердла є найбільш розповсюдженими при дослідженні салтівської культури. Дослідження показують, що загальна довжина свердла коливається від 10 см до 34.2 см. (Рис. 35). Знахідки свердла даного типу є характерними при дослідженні поховань у Сухогомільшанському могильнику ¹ і при дослідженні поселення Маяки ². Також перовидні свердла даного типу можемо побачити при дослідженні звітів В.К.Міхеєва із пос. Маяки за 1966 рік ³, 1967 рік ¹, 1968 рік ² і 1969 рік ³.

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...Рис. 41 (8).

² Михеев В.К. Подонье...Рис. 31.

³ Михеев В.К. 1966.//Отчет.

Перовидні свердла з **широкою хвостовою** частиною свердла відносяться до **II типу**. Загальна довжина інструмента близько 11.4 см, нижня частина свердла, а саме лезо коливається від 5 см до 6 см, ширина близько 2.7 см. (Рис. 36). Знахідки свердла даного типу знаходяться при дослідженні Нової Покровки ⁴ і Сухої Гомільши ⁵.

Виокремлюють також і **III тип** свердла населення салтівської культури, а саме **спиралевидні свердла**. Знахідки цього типу є доволі рідкісними і зустрічаються в нашому випадку лише при дослідженні Правобережжя Цимлянського городища. (Рис.37). Насамперед свердла слугували задля утворення отворів, або збільшення раніше зроблених отворів та задля обробки країв деревини.

Також згадаємо про **токарські різці** та **ручні різці**. Перші використовують задля внутрішньої та зовнішньої шліфовки деревини. При дослідженні Правобережжя Цимлянського городища було виявлено токарський різець для внутрішньої обробки деревини (Рис. 38.1). Подібний різець також було виявлено при дослідженні поселення Жовтієве (Рис. 38.2), а також при дослідженні поселення біля селища Сидорово ⁶(Рис. 38. 3). Довжина зазначених залізних виробів коливається від 12.7 см до 25.3 см, а ширина леза коливається від 1.03 см до 1.4 см.

Звернемо увагу на **ложкарі**. Вони відносяться до ручних різців. Ложкарі також виконують такі функції як і описані раніше різці, але ложкарі є більш меншими за розміром і вагою у порівнянні із токарськими різцями. Лезо знаходиться зазвичай під кутом 30-32°. Завдяки цій деталі головка ложка гарно заглиблювалася у деревину задля зручного і ефективного виготовлення ложок, посуду, черпаків і тд. Вони використовувалися при тонкій і клопітливій обробці дерева, саме коли йде фінальна стадія виготовлення продукту. Ложкарі широко відомі серед населення салтівської культури, вони є характерною

---

¹ Михеев В.К. 1967.//Опись.

² Михеев В.К. 1968.//Отчет.

³ Михеев В.К. 1969.//Отчет.

⁴ Михеев В.К. Подонье...Рис. 31.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...Рис. 65 (12).

⁶ Михеев В.К. Подонье...Рис.31 (1; 2); Рис. 17 (8).

знахідкою при вивченні культурного шару і при дослідженні поховань ¹. Ми можемо побачити знахідки ложкарів в Донській зоні салтівців ², також при вивченні Сухогомільшанського могильника ³ (Рис. 39. 1; 2) і поселення Маяки, і Правобережжя Цимлянського городища ⁴ (Рис. 39. 3; 4). Також можемо звернути увагу на звіт В.К.Міхеєва, де описано знахідку двох екземплярів ложкарів, що виявлені при дослідженні культурного шару ⁵. Також для більш детального дослідження параметрів ложкарів салтівців пропонуємо звернути увагу на порівняльну таблицю В.К.Міхеєва (Рис. 40). Загальна довжина дев'яти ложкарів коливається від 6.4 – 10.5 см., середня довжина складає 8.7 см. Довжина робочої частини, вигини коливається від 0.4 – 2.5 см., середня довжина 0.9 см. Ширина робочої частини коливається від 1 – 1.65 см., середня довжина близько 1.37 см. Висота робочої частини коливається від 0.85 – 1.8 см., середня висота дорівнює 1.27 см. Ширина ручки ложкаря коливається від 0.4 – 0.8 см., середня ширина дорівнює 0.56 см.

Говорячи про знаряддя для обробки деревини ми можемо згадати про знахідки долото. Опираючись на опис знахідок Маяцької археологічної експедиції за 1966 рік, можемо зробити висновок, що долото поділяється на **втульчасте долото** (схоже візуально на спис) і **долото із ручкою**. При дослідженні було виявлено чотири екземпляри втульчастих долото і один екземпляр долото із ручкою, усі зазначені екземпляри виявлені в культурному шарі ⁶. Втульчасте долото із Сухогомільшанського могильника (Рис. 41) має загальну довжину 26.3 см, робоча вузька частина має 6.5 см. Можемо звернути увагу на один із звітів В.К.Міхеєва про дослідження Сухої Гомольші, де при дослідженні культурного шару, було виявлено залізне долото ⁷. Два екземпляри втульчастого долото є описаними при дослідженні поселення Маяки у 1964

---

¹ Ляпушкин И.И. Пмятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // ГМИА. Москва-Ленинград. 1958. №62. Рис. 14.

² Плетнёва С.А. Очерки...Рис. 90.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С.99.

⁴ Михеев В.К. Подонье...Рис. 31.

⁵ Михеев В.К. и Дегтярь А.К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1979 году. Харьков, 1980// НА МА ХНУ. ф.1. оп.6. спр. 25.

⁶ Михеев В.К. 1967.//Опись.

⁷ Михеев В.К. 1974.//Отчет.

році ¹. Одне із описаних долото, було виготовлене із заліза, мало списовидну форму. Довжина залізної частини є приблизно 35 см, робоча вузька частина дорівнює близько 22 см, а втульчаста частина близько 13 см. У звіті сам В.К.Міхеєв, виокремлює цей екземпляр і описує як «масивне списовидне долото». Також два екземпляри долото виявлено при дослідженні даного поселення влітку 1965 ². Обидва екземпляри виготовлені із заліза, один з них відносить до I групи долото, а саме із залізною ручкою, другий екземпляр має чітку вузьку, робочу частину, але верхня є не цільною, що не дає нам змогу віднести його до одного із зазначених раніше типів знарядь. Можемо виокремити звіт 1968 року ³, де описано чім екземплярів долото. Шість екземплярів відносяться до втульчастих долото і один екземпляр – долото із залізною ручкою (Рис. 42). Усі зазначені екземпляри мають різний загальний розмір, а саме від 9 см до 20 см.

Можемо звернути увагу на ще один інструмент салтівців для обробки деревини – **зубило**. Це залізне знаряддя виконує подібні функції долото, але воно має більш вузьку та ширшу робочу частину (Рис. 43). У ході дослідження звітів В.К. Міхеєва, нам вдалося виокремити три екземпляри втульчастих зубил салтівців. Один екземпляр описано у звіті за 1966 рік, де зубило виявлено у поховальній ямі №41 ⁴ і два екземпляри зустрічаються при дослідженні звіту за 1968 рік ⁵.

Варто згадати про **тесло**, що використовувалося салтівцями на початковому етапі обробки деревини (Рис. 44). Наприклад, видалення кори та гілок з дерева, також тесло могли використовувати і на одній із завершальних фаз обробки при утворенні вирізів та узорів на деревині. Тесло візуально нагадує мотику, завдяки тонкій та гострій ріжучій частині. Це знаряддя прекрасно підходило для обробки великого, масивного дерева. Опираючись на дослідження В.К.Міхеєва, можемо зауважити, що розглянуті у роботі тесла,

---

¹ Михеев В.К. 1965.//Отчет.

² Михеев В.К. 1966.//Отчет.

³ Михеев В.К. 1968.//Отчет.

⁴ Михеев В.К. 1966.//Отчет.

⁵ Михеев В.К. 1968.//Отчет.

загальну довжину від 18.5 до 22 см. Довжина самої робочої частини коливається від 12 до 15 см, а ширина леза від 8 до 11.5 см ¹.

Наостанок, можемо звернути увагу на **цвяхи**, які активно використовували у своєму побуті та промислі салтівці. Опираючись на звіти Н.В.Чернігової, ми можемо зробити висновок, що населення салтівської культури доволі часто використовували **звичайні (дротові)** залізні цвяхи. Можемо це простежити при опрацюванні звітів за 1999 рік ², 2000-й рік ³ та 2001 рік ⁴. Опираючись саме на останній, можемо звернути увагу, що розмір цвяхів описаних у роботі коливається від 5 до 12 см, ширина екземплярів не була більшою за 0.5 – 1 см. Описані у роботах цвяхи зустрічаються зазвичай при дослідженні культурного шару, але є характерними при дослідженні поховальних комплексів, як у звіті за 2002 рік, де було виявлено залізні цвяхи при дослідженні поховального комплексу № 6 та 7 ⁵. Опираючись на звіт за 2003 рік, ми можемо виокремити інший тип цвяхів салтівців – **ковані залізні цвяхи**. Вони виготовлялися шляхом лиття розпеченого заліза у спеціальні формочки, зазвичай кам'яні і потім проходити через руки майстра-коваля. Дослідження показують, що саме цвяхи цього типу є більш міцнішими і довговічними у порівнянні із описаними раніше цвяхами. Саме у звіті за 2003 рік, описано п'ять знахідок залізних кованих цвяхів, що були виявлені при дослідженні культурного шару поселення ⁶.

Пропонуємо порівняти знаряддя салтівців із мешканцями Русі, хронологічно розглянуті знаряддя русів датуються X-XII століттям ⁷. Можемо

¹ Михеев В.К. Подонье...Рис. 32.

² Колода В.В. та Чернігова Н.В. Звіт про археологічні розкопки Верхньо-Салтівського городища у 1998 році. Харків,1999//НА МА ХНУ. ф.1. оп.14. спр. 1.

³ Чернігова Н.В.Звіт про археологічні розкопки Верхньосалтівського городища в 1999 році.Харків,2000// НА МА ХНУ. ф.1. оп.14. спр. 2.

⁴ Чернігова Н.В.Звіт про археологічні дослідження Верхньо-Салтівського городища у 2000 році.Харків,2001// НА МА ХНУ. ф.1. оп.14. спр. 3.

⁵ Чернигова Н.В.Отчет об археологических исследованиях цитадели Верхнесалтовского городища в 2001 году.Харьков,2002 //На МА ХНУ. ф.1. оп.14. спр. 4.

⁶ Чернигова Н.В., Голубева (Заика) И.В.Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища в 2002 году. Харьков,2003//НА МА ХНУ. ф.1. оп.14. спр. 5.

⁷ Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня / Інститут археології НАН України. Київ; Харків: Майдан, 2015. С. 4-6.

зазначити, що русам, було притаманним використання **долото обох** зазначених раніше типів. Носії обох культур використовували тесла, за візуальними ознаками вони є однотипними, втульчастими і лезо є трохи загнутим під градусом задля кращої обробки дерева. Салтівцями і русами також використовувалися свердла, але при дослідженні свердл слов'ян нами було виокремлено один тип – **прості перовидні свердла**. Цей тип свердла є також розповсюдженим в територіальних межах салтівської культури, але салтівці використовували ще два різновиди цього знаряддя. Середня довжина знайдених свердл русів складає 20 см, у салтівців довжина подекуди досягає 30-34 см. Обом культурам є притаманним використання **зубила**, візуально вони є однаковими одне до одного. Можемо виокремити, що у слов'ян в цей період почали використовувалися **залізні пилки** по деревині. Один із екземплярів вцілів частково і його довжина складає 7 см ¹. Зубчики на цьому екземплярі мають довжину 3 мм, а відстань між ними складає 2.5 мм, вціліло 12 зубчиків на 7 см знахідки. **Ложкарі** також використовувалися носіями обох культур, але через малу інформацію нам не вдалося провести більш детальне порівняння. Можемо зазначити, що **цвяхи** обох типів є притаманними носіям обох культур, при дослідженні городища біля с. Воїнське, було виявлено ковані та прості залізні цвяхи. Можемо сказати, що описані у роботі знаряддя є притаманними носіям обох культур і беручи до уваги візуальні параметри, знаряддя є близькими одне до одного.

Нам вдалося виокремити **три типи** свердл носіїв салтівської культури, а саме прості перовидні, перовидні із широким хвостовиком та спиралевидні свердла, які використовувалися задля утворення отворів, або збільшення раніше зроблених отворів та задля обробки країв деревини. Також ми зуміли простежити, що салтівці могли використовувати не лише ножі, а й токарські і ручні різці при роботі із деревом. Салтівці використовували ложкарі задля виготовлення різного типу посуду із деревини. Також вони використовували долото **два** типів, втульчасті та із залізною ручкою. Характерними при обробці деревини були зубила і тесла, також вже при будівниці чи виробленні якогось дерев'яного виробу салтівці використовували цвяхи **два** типів, а саме дротові та ковані. Загалом можемо підвести підсумок, що розглянуте у роботі ремесло займало важливу роль у побуті салтівців. По-перше нам про це може свідчити немала кількість видів знарядь для обробки деревини і по-друге вже чисельна

---

¹ Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева...С. 15.

кількість знахідок екземплярів розглянутих у роботі. Деревина була важливим ресурсом, для населення середньовічної Східної Європи ¹.

Рибальство відігравало важливу роль в побуті населення салтівської культури. Наприклад, С.О.Плетньова, зауважує, що рибальство для населення салтівської культури еволюціонує протягом існування культури від ловлі заради харчування до промислового значення. Риба і особливо рибний клей ставав експортним товаром для салтівців, також рибний клей згадується як характерний продукт салтівців у ряді арабських джерел ². Насамперед рибний клей виготовлявся із рибних відходів і використовувався у побуті, господарстві та ремісництві, виконував функцію скріплення ³.

Риболовля не була розповсюджена в усіх територіальних межах салтівської культури. Наприклад, С.О.Плетньова зауважує, що мешканці Дмитріївського могильника, яке розташовується поруч із маленькими річками не приділяли велику увагу рибальству, а протилежна ситуація вже на території нижніх земель Дону та Приазов'я. Саме на цих землях дослідники салтівської культури можуть виокремити цілі рибацькі поселення, де характерними є знахідки великої кількості рибацьких гачків, грузил і звичайно кісток різних видів риб.

В.К.Міхеєв виокремлює три основні групи риб салтівців. До першої групи відносяться прохідні риби, які приходили до рік із моря на період нересту. До цієї групи відносяться вобла, осетр, лосось і деякі різновиди оселедця. Друга група – напівпровідні риби, до цієї групи відноситься судак, тарань, сазан, лящ. Третя група – карась, линь, мінога та стерлядь, постійні мешканці річок населення салтівської культури. Ряд дослідників звертає увагу на античні і середньовічні писемні джерела, де описано багаті морські води Азовського моря та річок його басейну, а також багаті води Дону.

Найбільш розповсюдженим знаряддям рибальства є металеві гачки, їх можемо виокремити **шість типів**. Перші **III типи** відносяться до безбородчастих гачків. Гачки **Тип 1** є маленького розміру, висотою до 4 см, з головкою завернутою в кільце (Рис. 45.1). **Тип 2**– гачки середнього розміру,

¹ Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. Москва: Высшая школа. 1985. С. 19-22.

² Плетнева С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука. 1967. С. 148.

³ Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. 1970—1980. Т. 7. С. 528.

висота від 7 до 10 см, кільце відсутнє (Рис. 45.2). **Тип 3** – крупні гачки, із висотою від 11 до 15 см, яка має відігнуту та кільцевидну головку. (Рис. 45.3).

Інші **три типи** відносяться до бородчастих гачків. Металеві гачки **4, 5, 6-го типу** мають висоту від 5 до 12 см. Також гачки даного виду мають кільцевидну головку, гачки є одинарними, іноді зустрічаються гачки із двійним гострим вигином (Рис. 45. 4-6.).

В.К.Міхеєв, зауважує, що невеликі гачки перших трьох типів використовувалися салтівцями для ловлі невеликої за розміром риби на вудку. Інші великі типи салтівських гачків використовувалися під час ловлі великої за розмірами риби¹. Можемо звернути увагу, що салтівці займалися рибальством і в зимову пору року. Насамперед про це нам може свідчити знахідки спеціальних залізних пішней для буріння лунок в льоді, а також про характерність зимової рибалки цій культурі можуть свідчити знахідки спеціальних льодоступів із шипами. Вони представляли із себе прорізні скоби овальної форми, виготовлені із заліза і мали маленькі шипи довжиною до 1 см, а загальна довжина льодоступів коливалася від 9 до 12 см (Рис. 45.7)².

Також салтівці використовували при риболовлі так звані «багорчики». Багорчик або багорик – це знаряддя, яке має довгу дерев'яну рукоять на кінці якої знаходиться великий гачок або залізні шипи (Рис. 46.1-3). Це знаряддя виконувало функцію сучасного сачка, салтівці використовували його задля витаскування великої рибини із води. Салтівські залізні гачки-багорчики мали середню довжину близько 8-9 см, саме завдяки цьому гачку рибалки могли витягувати рибу з води і таким чином зменшувався ризик втратити рибу у воді.

Також салтівські рибалки могли використовувати при рибалці спеціальні острога, які могли використовувати під час пасивності риби чи коли вона малоактивна, могли використовувати також у якості багорчика аби витягнути рибу на берег із води. Такі остроги у салтівців поділялися на **два типи**, а саме **I тип** – однозуба острога (Рис. 46. 4-5) та **II тип** – трьохзуба острога (Рис. 46. 6-7). Загальна довжина знаряддя без урахування дерев'яної рукояті при аналізі обох типів коливається від 18 до 22 см, а довжина зубчиків коливається від 11 до 13 см. Салтівські рибалки могли використовувати в рибацькій справі так звані сітки, про це нам свідчать знахідки «челноків» для

¹ Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителів Донецького городища в VIII – XIII вв. // СА.1963. Вып. 2. С. 78.

² Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. Ленинград: Наука. 1973. С. 80-82.

плетіння сіток, а також свинцеві, глиняні та кам'яні грузила, які кріпилися до сітки. Дослідники акцентують увагу, що саме ловля сітками могла дати вилов великої кількості риби, але ловля сітками повинна була об'єднати коло себе не одну людину і таким чином утворювалася колективна праця, задля більшого показника вилову риби. Подібний колективний вилов риби завдяки сіткам також є характерним для рибалок роменської культури ¹.

Рибальство виконувало важливу економічну роль, рибальство еволюціонує до галузі промислового значення. Салтівці продавали не лише рибу, а також і вироби із риби, наприклад, рибний клей. Можемо сказати, що рибальством займалося осіле і напівосіле населення салтівської культури. У ході дослідження нам вдалося виокремити два види рибальства серед носіїв салтівської культури, а саме індивідуальне та колективне рибальство. Говорячи про індивідуальне рибальство, можемо сказати, що воно здійснювалося за рахунок вудочок із використанням **шести типів** металевих гачків, також до цієї категорії рибальства ми можемо віднести остроги. До колективного рибальства ми відносимо вилов риби за рахунок сіток.

Одним із розповсюджених заняттям салтівського населення було **полювання**. Про це нам звичайно свідчить остеологічний матеріал салтівських поселень, знахідки кісток різноманітних тварин є характерною ознакою на поселень, але частіше за все салтівські мисливці будучі в мисливській зоні обробляв здобич і забирав із собою шкіру та філейну частину, забирали лише здобич чиє м'ясо є смачним. Насамперед найбільш розповсюдженою твариною для полювання салтівців був дикий кабан. Менш розповсюдженими на поселеннях є кістки оленя, лося, тарпана, косулі, лисиці, зайця і бобрів. Також частою знахідкою є кістки водних птахів, насамперед качок. Говорячи про качок, ми можемо згадати розповсюдженість амулетів та підвісок із зображенням цього птаха². Можемо припустити, що качка могла мати для салтівців якесь значення більше ніж тварина. Практика дослідження показує, що салтівські підвіски зображували у більшості випадків коней³, нам відомо, що ця тварина відіграла важливе культурне значення для салтівців.

¹ Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. // Материалы по истории и археологии СССР.1970. Вып.176. С.134.

² Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів//АДУ 2014. 2015. С. 223.

³ Аксенов В.С., Лаптев А.А. Работы на Верхне-Салтовском IV могильнике. // АДУ 2010. 2011. С. 16.

Дослідження вказують, що салтівці полювали на копитних тварин. Наприклад, І.І.Ляпушкин, звертає увагу, що за винятком кабанів, інші згадані раніше тварини були випадковою здобиччю для салтівців і не були об'єктом промислового полювання¹. Салтівці, як і більшість кочового та напівкочового населення в цей хронологічний період для мисливства могли використовувати приручених соколів².

Жир тварин активно використовувався салтівцями в побуті і промислі, а також забиралося м'ясо тих тварин чиє м'ясо було смачним, іноді вирізали філейну частину. Іншу частину тушки лишали на цьому ж місці. Звичайно, розміри тварин того часу були набагато більшими у порівнянні із сучасними.

Для полювання використовували лук. Також салтівські мисливці могли при полюванні використовувати легкі сокири для метання, також металеві знаряддя по типу спису. Головним знаряддям для полювання звичайно є лук та стріли.

Підбиваючи підсумок, можемо зауважити, що тема мисливства салтівської культури досі є невисвітленою. Тому повністю дослідити методи, знаряддя для полювання не є можливим. Воно відіграло важливе значення для салтівців, в побуті та промисловості. Завдяки полюванню населення могло мати шкіру та міха, які дуже цінувалися і могли продаватися по типу рибного клею про який ми згадували раніше. Також здобич приносила салтівцям кістки, які могли використовувати в господарстві, тварини обробляли і задля м'яса та жиру. Також із рогів, копит могли виготовляти тваринний клей, сухожилля могли використовувати при виготовленні знарядь праці чи зброї. Полювання в нашому випадку також як і рибальство поділялося на індивідуальне та колективне, індивідуальне полювання було притаманним відносно бідному прошарку населення салтівської культури. В колективному полюванні салтівські воїни могли вдосконалювати свої навички, не рідко полювання відбувалося верхом на коні.

Найбільш розповсюдженою металевою знахідкою є ножі. Говорячи про ножі важливо зазначити, що питання їх належності до знаряддя праці, побутової речі або до зброї, і досі викликає дискусії. Звичайно, можна сказати,

---

¹ Ляпушкин И.И. Памятники...С. 127.

² David N. Early medieval islamie arm and armour. Instituto de estudios sobre armas antiquas. Paironato menendez y Pelavo, 1976. 175 p.

що будь який клинок є потенційною зброєю і може використовуватися в момент ближнього бою. Особисто ми вирішили віднести ножі до знарядь праці населення салтівської культури, але цей залізний клинок міг бути універсальним в побуті салтівців.

На території салтівської культури було знайдено велику кількість ножів. Звичайно, їх можна було використовувати в якості малої клинкової зброї, але досліджуючи зброю даного виду носіїв салтівської культури ми можемо побачити велику різноманітність малої та великої клинкової зброї. Ножі мають одну ріжучу сторону, короткий, плоский клинок, що проходив процес кування, а після насаджувався на дерев'яну рукоять. Важливо зазначити, що спинка господарського ножа завжди є прямою та ширшою за ріжучу частину. Господарські ножі мають лезо довжиною від 5 см до 15 см, а ширина леза в середньому 1.5 см ¹. Для опрацювання даного знаряддя праці, нами було обрано класифікацію В.К. Міхеєва ². Беручи за основу дану класифікацію нам відомо, що ножі поділяються на **чотири типи**. Тому перейдемо до вивчення типів ножів населення салтівської культури.

Перший тип – ножі з трохи прогнутою спинкою та незначним уступом зі сторони леза. Цей уступ при переході спинки леза до рукояті відсутня. Ножі даного типу є доволі рідкісними при дослідженні цього знаряддя праці. При дослідженні Сухогомільшанського могильника було виявлено лише один ніж I типу ³ (Рис.47.1). Також клинок I типу було виявлено при дослідженні Криму, а саме городища Тепсень (55) ⁴ (Рис.47.2).

Другий тип – ножі з прямою спинкою та двома уступами у місці переходу клинка та черенка. Один уступ зі сторони спинки, а другий з боку леза. При дослідженні Сухогомільшанського могильника було виявлено 11 ножів II типу. Наприклад, при дослідженні поховання № 75 (Рис.48.1), № 102 (Рис.48.2), № 132 (Рис.48.3), № 267 (Рис.48.4), № 270 (Рис.48.5-6) ⁵. Також

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 93.

² Михеев В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво// Археологія.1973. С. 90-98.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 94.

⁴ Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму. Киев: «Академперіодика». 2004. С.215.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 94.

клинки цього типу знайдено у поховальному комплексі II (Рис.48.7-8), а три екземпляри знайдено в культурному шарі могильника (Рис.48.9-11).

Ножі II типу були виявлені при дослідженні Нетайлівського могильника, виявлено 22 екземпляри клинків, 18 з яких було виявлено у похованнях як чоловічих так і жіночих¹. У статті описано та зображено п'ять ножів із двадцяти двох і можемо чотири клинка віднести до II типу. Клинки цього типу також було виявлено при дослідженні Правобережного Цимлянського городища, а саме сім клинків II типу².

Третій тип – ножі з прямою спинкою та двома уступами, які є подібними до II типу. Відрізняє третій тип від другого лише, те що вироби III типу додатково мають шиповидний виступ на спинці клинка у місці його переходу до черенка (Рис.49.1-7). При вивченні Сухогомільшанського могильника ножі III типу, було виявлено у похованнях № 175 та 242, а також у поховальних комплексах V, XI, XII та XIII³.

Досліджуючи археологічні звіти, можемо дослідити велику кількість знахідок ножів **III типу** населення салтівської культури. Ми розпочнемо дослідження зі звіту за 1965 рік, відомо, що поруч із ямою № 24 Маяцького городища було виявлено два ножі III типу⁴. Також можемо звернути свою увагу на археологічний звіт за 1966 рік, де в культурному шарі було знайдено три ножі даного типу⁵. У ході вивчення археологічного звіту за 1968 рік, відомо, що при дослідженні культурного слою на території Маяцького городища, було виявлено чотири металевих екземплярів ножів цього типу⁶. Можемо звернути увагу на розкопки Балаклійського могильника, де при дослідженні поховання № 2, було виявлено ніж III типу і сам клинок мав залишок дерев'яної рукояті⁷. При дослідженні культурного шару на території Маяцького городища при розкопках 1971 року, було виявлено два ножі цього

¹ Пархоменко О.В. Поховальний інвентар...С. 77.

² Плетнёва С. А. Правобережное Цимлянское городище...С. 380.

³ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 94.

⁴ Михеев В.К. 1966.//Отчет.

⁵ Михеев В.К. 1967.//Отчет.

⁶ Михеев В.К. 1969.//Отчет.

⁷ Михеев В.К. 1970.//Отчет.

типу ¹. Також клинки даного типу був знайдений при дослідженні I та III катакомбного поховання ВСМ, а саме один клинок у I похованні і три екземпляри у III похованні ².

Ножі третього типу також зустрічаються при дослідженні Дмитрієвського могильника. Наприклад, у культурному шарі селища № 1, було виявлено кілька клинків даного типу ³. Ніж III типу також зустрівся нам при дослідженні Північного Кавказу. Досліджуючи культурний шар Верхньочирюртівського могильника, було виявлено один клинок даного типу ⁴.

Четвертий тип – ножі цього типу є подібними до III типу ножів населення салтівської культури, але вони мають пряме перехрестя у місці переходу клинка до рукояті, яке не виходить за шиповидний виступ на спинці клинка з одного боку (Рис.50.1-9).

При дослідженні Сухогомільшанського могильника, було виявлено п'ять ножів у культурному шарі могильника, а також клинки були знайдені при вивченні поховання № 117, 136, 175, 252 та 269. Також вони були знайдені у комплексах III, IV, VI, XII, XVI та XVII ⁵. Досліджуючи археологічний звіт Міхеєва В.К. за 1965 рік, нам відомо, що поруч із ямою № 24 Маяцького городища було виявлено чотири ножі IV типу. Ніж даного типу було виявлено при дослідженні поховання №1Балаклійського городища у 1969 році ⁶. Спираючись на археологічний звіт В.К. Міхеєва за 1993 рік, ми можемо звернути увагу на ніж IV типу, що виявлено при дослідженні могильника Червона Гусарівка у похованні № 1 ⁷. Також в Червоній Гусарівці було виявлено ще два ножі із цим «перехрестям» IV типу, а саме у похованні № 86 ⁸.

¹ Михеев В.К. 1972.//Отчет.

² Семенов-Зусер С.А.Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки Верхньо-Салтівського могильника у 1946 р. Харків,1947//НА МА ХНУ. ф.1. оп. 22. спр. 1.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье...С. 63, Рис. 29 (6; 9; 10).

⁴ Магомедов М. Г. Образование...С. 76, Рис. 22 (9).

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 94.

⁶ Михеев В.К. 1970.//Отчет.

⁷ Михеев В.К. 1994.//Отчет.

⁸ Аксенов В.С. Могильник Салтово-Маяцкой культуры у с.Червоная Гусаровка на Северном Донце. Харьков: Видавництво Рожко С.Г. 2017. С. 95.

Звернемо увагу на могильник Клин-Яр III, що на території Кавказу, який досліджував В.С.Фльоров. У катакомбі № 29, представлено два поховання, перше – жіноче, де було виявлено два ножі, а друге поховання – чоловіче, де виявлено три ножі¹. Проблемним питанням є виявлення типу знахідок, через відсутність чітких зображень нами не було встановлено типологію ножів, що були виявлені у катакомбному похованні № 29. Ножі також було виявлено при дослідженні поховань № 14; 43/44; 122, було виявлено три ножа, два з яких виявлено у жіночих похованнях². Визначення типології описаних ножів також є неможливою через відсутність візуального матеріалу (зображення) цих знахідок.

Окремо ми повинні звернути увагу на одну із галузей господарства населення салтівської культури – виноградарство, саме завдяки паралельним писемним джерелам. Звернемо увагу на єврейські³, арабські та перські писемні джерела⁴, де вказується, що населення салтівської культури займалося виноградарством. Те що носії салтівської культури займалися виноградарством також підкреслюють знахідки виноградних ножів, що допомагали салтівцям під час збирання врожаю винограду⁵ (Рис.51). Знахідки цих ножів є характерним в першу чергу території сучасного Криму⁶, також один екземпляр виноградного ножа виявлено в культурному шарі поселення Маяки⁷, але ця знахідка є поодиноким на цій території, що не може повною мірою свідчити про наявність виноградарства на території зазначеного поселення .

Дослідження показують, що ножна (футляри) для носіння ножа виготовлялися із деревини або кори, зазвичай кори берези. Для скріплення цих

¹ Флеров В.С. Разрушенные скелеты на могильнике Клин-Яр III на Северном Кавказе // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь: «Таврия». Вып. VI. 1997. С.524-525.

² Флёрв В. С. Разыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. Донецк: Институт археологии НАН Украины; Донецкий гос. Университет. 2000. Т 1. С. 68; 72.

³ Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград: Издательство АН СССР. 1932. С. 87; 103.

⁴ Калинина Т.М., Флёрв В.С., Петрухин В.Я. Хазария в кросскультурном пространстве: историческая география, крепостная архитектура, выбор веры. Москва: Рукописные памятники Древней Руси. 2014. С. 32-33.

⁵ Плетнёва С. А. Правобережное Цимлянское городище...С. 323.

⁶ Ганцев В. К. Виноградные ножи средневекового Крыма // Античная древность и средние века. Симферополь. 2021. Т. 49. С. 151-153.

⁷ Михеев В.К. Подонье...Рис. 19 (8).

частин використовували тканину, мініатюрні металеві цвяхи, залізні, бронзові та срібні обойми, оковки. Таким чином ножна мали практичне та декоративне значення. Дослідження показують, що ці ножна кріпилися спеціальним гудзиком до ремінної петлі, яка в свою чергу кріпилась до поясного набору, що дозволяло мати ніж при собі в будь-який момент.

Пропонуємо порівняти ножі населення салтівської культури та носіями роменської культури. У ході дослідження ножів роменської культури можемо зробити висновок, що знахідки клинків у похованнях є доволі рідкісними. Насамперед це можна пояснити тим, що у населення роменської культури у більшості випадків були урнові, кремаційні похованн. Наприклад, при вивченні деяких поховань ми можемо побачити, що на відміну від населення салтівської культури поховання слов'ян мають лише особисті та цінні речі, наприклад, сережки, персні та інші прикраси ¹. Спираючись на дослідження Д.В. Бібікова, можемо побачити, що в похованнях виявлено із знарядь праці лише один залізний ніж та кресало. В свою чергу у носіїв салтівської культури ножі є одним із найбільш розповсюджених залізних виробів, вже на цьому етапі дослідження ми можемо чітко побачити відмінності культур між собою.

Спираючись на дослідження О.В.Сухобокова ми можемо виділити два типи ножів населення роменської культури ². Насамперед ножі, що були виявлені при дослідженні селища Ніцаха є подібними до описаних ножів II та IV типу населення салтівської культури. Важливою деталлю є те що у зазначених ножів роменської культури є маленький вигиб спинки клинка, що виділяє їх від салтівських ножів. Загалом може підвести підсумок, що ножі носіїв салтівської та роменської культури є подібними, але мають трохи відмінності. Насамперед типологія обох культур може обґрунтуватися переходом клинка до рукояті, а саме виступами з боку клинка та спинки ножа. Єдиним моментом, що виділяє ножі населення роменської культури є маленький вигин спинки клинка, а не пряма спинка ножа як у носіїв салтівської культури. Ножі обох культур в якості рукояті зазвичай використовували деревину, у ході вивчення орнаменталії рукояті чи клинка не було виявлено в обох культурах. За розмірами клинка обох культур є подібними, приблизно від 5 см – 15 см, а ширина близько 1.5 см. Тому підбиваючи підсумок, можемо

---

¹ Бібіков Д.В. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури // Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 3. С. 149-151.

² Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка. 1992. С. 80-82.

сказати, що ножі салтівської та роменської культури є подібними, але вони мають певні візуальні відмінності, типологія ґрунтується за однаковими ознаками. Головним висновком у ході дослідження для нас стала кількість знайдених клинків, нам вдалося побачити, що похованням населення салтівської культури є більш притаманною наявність ножів у похованнях, що є навпаки не частим явищем при вивченні поховань роменської культури.

Підбиваючи підсумок нашого дослідження, ми можемо сказати, що ножі відносяться до групи знарядь праці, це знаряддя було універсальним, вони могли використовуватися у господарстві, побуті, під час процесу орнаменталізації кістяних виробів¹. Цілком можливо, що ніж міг використовуватися як зброя, але ми вже раніше зазначили, що під час бою перевагу віддають великій клинковій зброї, а мала клинкова зброя, наприклад, кинджал є більш ефективним за ніж, бо має дві гострі сторони. Протягом дослідження ми зуміли відокремити **чотири типи** ножів населення салтівської культури, а також ми виділили так звані «виноградні ножі», що використовувалися в більшості випадків на Нижньому Подонні та Криму, де за джерелами були найбільш розповсюджені виноградники населення салтівської культури. Зустрічаються також великі ножі, які інколи могли мати загострення з обох сторін клинка. Такі ножі ймовірно використовувалися для забиву великої рогатої худоби, довжина таких клинків могла досягати 25 – 30 см².

Дослідження салтівської культури вказують нам на високий рівень розвитку землеробства у носіїв цієї культури. Насамперед дослідники можуть зробити ці висновки спираючись на вивчення знарядь землеробської праці носіїв салтівської культури³. Відомо, що таких знарядь є доволі велика кількість, кожен вид має також різні типи і підтипи. Саме землеробство та скотарство (тваринництво) складало основу економіки населення салтівської культури. Про розвинуте землеробство нам вказують знахідки різних рослинних культур, що вирощували салтівці, зазвичай задля свого харчування і годування скоту. До таких характерних культур ми можемо віднести жито, пшеницю, ячмінь, бобові культури, коноплі та просо⁴. Також про використання

---

¹ Флєрова В.Е. Орнаментированные костяные изделия Саркела-Белой Вежи: проблема специализации ремесла // РА.1998. Вып. 2. С. 91.

² Плетнёва С. А. Правобережное Цимлянское городище...С. 321; 380.

³ Михеев В.К. Подонье...С. 51-52.

⁴ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. // МИА. Изд-во АН СССР 1958. Москва-Ленинград. Вып. 74. С. 126.

зернових культур у своєму житті вказують знахідки так званих зернотерок та жорна ¹.

Важливу роль у збиранні рослинних культур відігравали серпи населення салтівської культури. Спираючись на дослідження В.К.Міхеєва ми можемо звернути увагу на **III типи** серпів населення салтівської культури. **Перший тип** – стовпчикові, **другий тип** складаний серп. Другий тип серпів в свою чергу поділяється на **II підтипи**, які відрізняються переходом леза до руків'я ². **Третій тип** – черешкові серпи ³. Також важливо звернути увагу на види кріплення руків'я серпів, яких **п'ять видів** ⁴. Пропонуємо розпочати власне дослідження із серпів I типу за В.К.Міхеєвим.

Перший тип серпів населення салтівської культури є стовпчиковим, при вивченні Сухогомільшанського могильника, було виявлено два екземпляри серпів даного типу. Насамперед серпи знайдені у похованні № 123 та поховальному комплексі XV ⁵ (Рис.52). Як зазначає В.К.Міхеєв, саме серп з комплексу XV дає можливість сформуванню чіткого бачення серпів **I типу** (стовпчикових), бо подібні знахідки зазвичай мають певні деформації або знаходять уламки цих землеробських знарядь. Насамперед серпи I типу представляють із себе так звані стовпчикові серпи. Вони мають криволінійне лезо, клинок серпа поступово переходить до так званої «п'яти», кінець цієї п'ятки загнутий у шип, що входить у рукоять. Обраний для вивчення серп I типу має спільну довжину 26.8 см. В.К.Міхеєв зауважує, що цей тип серпів населення салтівської культури є не розповсюдженим. Серпи цього типу також зустрічаються при дослідженні Маяцького городища, що були виготовлені із заліза та мали у більшості випадків дерев'яні рукояті ⁶.

Другий тип серпів населення салтівської культури це складані, які є найбільш розповсюдженими при дослідженні серпів салтівської культури ⁷.

¹ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі / Інститут археології НАН України. Київ. 2013. С. 46; 99.

² Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 96-97.

³ Михеев В.К. Подонье...С. 44-45.

⁴ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С. 45.

⁵ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 96.

⁶ Михеев В.К. Подонье...С. 44-45.

⁷ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 97.

Клинок цих знарядь є ледве зігнутими, доволі рідко мають зубчики на лезі. Насамперед другий тип серпів поділяється на **II підтипи**, які відрізняються за втульчастою частиною клинка.

I підтип – клинок плавно переходить у цільний, фігурно оформлений хвостовик з отвором в ньому (Рис.53). На території Сухогомільшанського могильника серпів I підтипу, було виявлено п'ять клинків. Насамперед у похованні № 214; 256; 296, а також два леза виявлено у культурному шарі. Як показує практика дослідження серпів I підтипу, що були виявлені на території Сухогомільшанського могильника, серпи цього підтипу мали в середньому довжину від 10 – 15 см., отвори на хвостовику є однаковими, але знахідки із поховань № 214 та 256, мають отвір перпендикулярно до площини клинка. Інші три знахідки мають отвір в однаковій площині із клинком.

II підтип – клинок плавно переходить у хвостовик, загнутий в кільце (Рис.54). На території Сухогомільшанського могильника, було виявлено шість клинків II підтипу. Насамперед у похованні № 240; 252, а також у комплексах IV; XII; XVI. Дослідження цих знахідок показують, що в середньому довжина серпа коливалася в межах 16.5 – 19 см. Кільця даного підтипу розташовані в однаковій площині із клинком.

Подібні складені серпи також зустрічаються при дослідженні Північно-Західного Кавказу ¹ та Верхнього Поволжя ². Спираючись на дослідження В.К.Міхеєва, ми можемо зробити висновок, що складені серпи використовували у господарстві, але саме цей тип активно використовувався воїнами кінноти, а саме дружинниками. Це твердження можна підтвердити шляхом вивчення поховань Сухогомільшанського могильника, де складені серпи знаходилися у багатих воїнських похованнях, разом із зброєю, знаряддями праці та побуту ³. Насамперед складені серпи використовувалися воїнами завдяки своїй компактності і саме серпи цього типу були зручними, і безпечними при носінні закріпленим до поясного набору. Дружинники багато часу проводили в дорозі і тому вони повинні були мати різні господарські знаряддя аби вирішувати повсякденні проблеми. Наприклад, на місці стоянки зрізати трави або якусь зернову культуру.

¹ Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. Санкт-Петербург. 1914. Вып. 56. Табл. III.

² Третьяков П.Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н.э. / Москва: Наука.1941. Рис. 39.

³ Михеев В.К. Подонье...С.45-46.

Третій тип серпів населення салтівської культури – черешкові серпи. Знаряддя даного типу мають трохи криволінійне лезо і особливістю серпів даного типу є втульчаста частина, що вставляється до рукояті, бо цей черешок є вузьким і довгим. Для цього типу серпів використовували довгі рукояті, які в середньому були 10-14 см. Саме лезо не мало жодних зубчиків, а довжина леза разом із черешком становила близько 20-30 см. Серпи даного типу є частою знахідкою на території Маяцького городища, іноді зустрічається на Сухогомільшанському могильнику та інших територіях салтівської культури ¹ (Рис.55).

Спираючись на дослідження і твердження В.К.Міхеєва, ми можемо зауважити, що серпи **I** та **III типу** завдяки спеціальним зубчикам на клинку є найбільш ефективними та притаманними носіям салтівської культури у побуті. Також варто звернути увагу на п'ять видів кріплення салтівських серпів (Рис.56).

Пропонуємо порівняти серпи населення салтівської культури та носіями роменської культури². У ході вивчення серпів роменської культури, ми можемо звернути увагу, що в їх територіальних межах виявлено велику кількість землеробських знарядь, а саме серпів. Важливо зазначити, що у носіїв роменської культури найбільш розповсюдженими є черешкові серпи. ³ Вони є однотипними за зовнішніми ознаками із III типом серпів населення салтівської культури ⁴. Клинок в обох випадках вироблявся із заліза, клинок насаджувався на дерев'яну рукоятку. У ході дослідження серпів населення роменської культури, нами було виявлено виключно черешкові серпи.

Спираючись на дослідження В.К.Міхеєва, можемо зробити висновок, що серпи I та III типу використовувалися для збору зернових культур та зрізання трави, тощо. Завдяки зубчикам на лезі ефективність серпа ставала вищою та функції цього серпа виходили за межі збору врожаю та заготівлі сіна для худоби. Серпи II типу завдяки своїй зручності та компактності активно

¹ Михеев В.К. Подонье...С.45-46.

² Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. // Археологія та історія. Київ: Стародавній Світ. 2012 . С. 258-260.

³ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: Издательство Харьковского ордена Трудового красного знамени Государственного университета им. А.М. Горького. 1962. С. 303-305.

⁴ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С.132-133.

використовувалися салтівськими воїнами під час походів, а саме на місцях тимчасової зупинки війська. Усі описані у роботі серпи хронологічно датуються VII – початком X століття.

Одним із важливих знарядь праці у населення салтівської культури є коси. Саме їх використовували при збиранні врожаю і найголовніше при заготівлі сіна для скоту. Знахідки кіс населення салтівської культури можуть свідчити нам про важливість скотарства для культури та стійлове утримання скоту. Знахідки кіс населення салтівської культури є характерною при дослідженні поселення Маяки, городища Мохнач, Верхньо-Салтівського могильника та інших могильниках салтівської культури.

Спираючись на дослідження В.К. Міхеєва, можемо виокремити **II типи** кіс населення салтівської культури ¹. **Перший тип** – коси з відтягнутою п'ятою та шипом, а **другий тип** – коси без п'ятки та з отвором в початковій частині клинка. Коси **першого типу** мають **II підтипи**, а саме **I підтип** – прямі та **II підтип** – вигнуті. Пропонуємо перейти до вивчення кіс першого типу населення салтівської культури.

Коси **першого типу** дослідниками салтівської культури називаються напівкосами або косами-горбушами із коротким руків'ям. Коси даного типу кріпилися на межі клинка і руків'я зазвичай металевими кільцями або спеціальними еластичними джгутами. Головною особливістю кіс даного типу є можливість регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреби ². Коси I типу зустрічаються при дослідженні Саркелу ³, городища Тепсень ⁴, Маяцького городища ⁵ та городища Мохнач ⁶. В свою чергу коси I типу поділяються на II підтипи.

Коси I підтипу є прямими (Рис.57), зазвичай довжина кіс даного підтипу 41 - 43 см, довжина самого клинка 33 – 35 см, ширина 3 – 3.5 см, ширина клинка дорівнює 1/10 частині його довжини. Довжина п'ятки 8 – 10 см, сама

¹ Міхеєв В.К. Подонье...С. 29-32.

² Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С. 90.

³ Сорокин С.С. Железные изделия Саркела - Белой Вежи // МИА. Москва. 1958. № 75. Рис. 5 (5; 9).

⁴ Майко В.В. Среднезековое городище...Рис. 124 (2).

⁵ Міхеєв В.К. Подонье...Рис. 21.

⁶ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...Рис. 56.

п'ятка відігнута під кутом 45 градусів. Коси даного підтипу є найбільш розповсюдженими на території Маяцького городища ¹.

Так звані коси-горбуши зустрічаються при вивченні археологічних звітів. Наприклад, коси I типу зустрічаються при вивченні Маяцького городища, а саме одна коса виявлена в культурному шарі і одна коса у похованні № 1 ². Також знаряддя праці даного типу, було виявлено при дослідженні городища у 1965 році ³ та 1966 році ⁴.

Коси II підтипу є вигнутими і також поділяються на дві варіації, які різняться між собою за кутом вигину п'ятки (Рис.57). Довжина кіс першої варіації, що мають кут вигину п'яти 50 градусів є 34 – 37 см, довжина самого клинка 28 – 31 см. Коси другої варіації мають кут вигину п'яти 85 – 90 градусів, довжина коси в середньому 43 см, ширина клинка 4 см, довжини п'ятки рівняється 6 – 8 см.

Коси II типу без п'ятки та з отвором в початковій частині клинка. Коси міцно кріпляться до рукояті за допомогою залізних кілець і подібних методів кріплення, що робило клинок жорстким і нерухомим (Рис.58). Довжина кіс даного типу досягає 47 см, ширина клинка дорівнює 1/16 його довжини, кінець леза є загостреним, а саме лезо є трохи вигнутим у порівнянні із косами I типу. Коси даного типу є розповсюдженими при дослідженні Маяцького городища⁵ та городища Мохнач ⁶.

Пропонуємо порівняти коси населення салтівської та роменської культури⁷. У ході вивчення кіс роменської культури, ми можемо звернути увагу, що найбільш розповсюдженими у носіїв роменської культури є коси-горбуши із рухомим лезом, що кріпиться металевими кільцями із руків'ям. Даних про використання носіями роменської культури кіс зазначеного раніше II

¹ Михеев В.К. Подонье...Рис. 21.

² Михеев В.К. 1964.//Результаты.

³ Михеев В.К. 1966.//Отчет.

⁴ Михеев В.К. 1967.//Отчет.

⁵ Там само.

⁶ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...Рис. 56.

⁷ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни...С. 258-260.

типу не було виявлено. Як зазначає В.В.Колода, коси – горбуши у носіїв обох культур є максимально подібними, беручи за основу загальну довжину, довжину і ширину леза та металеві кільця для кріплення¹. У носіїв роменської культури найчастіше зустрічаються коси – горбуши I підтипу із п'ятою.

У ході дослідження ми зуміли з'ясувати, що у носіїв салтівської культури активно використовувалися коси двох типів. I тип кіс - з відтягнутою п'ятою та шипом, а даний тип поділяється на II підтипи. I підтип – прямі, II підтип – вигнуті. II тип – коси без п'ятки та з отвором в початковій частині клинка. Найбільш розповсюдженими косами серед носіїв салтівської культури є I тип даного знаряддя праці, так звані коси – горбуши. II тип кіс населення салтівської культури має дві варіації, які відрізняються між собою кутом нахилу леза. У виготовленні кіс II типу також використовували залізо і деревину для рукояті. Населення салтівської культури задля підтримання гостроти леза використовували спеціальні точильні бруски, таким чином підтримуючи гостроту та ефективність леза при зборі господарських культур².

Землеробство займало важливе місце в житті населення салтівської культури. Насамперед про це нам свідчить велика кількість знахідок орних знарядь праці різних видів і на різних територіях салтівської культури. Загалом дослідники виокремлюють три види знарядь для обробки ґрунту. I етап або первинна обробка землі, використовувалися наральники і чересла, для вторинної обробки – мотики і останній етап обробки землі – збирання врожаю та підготовка сіна при застосуванні серпів та кіс³.

Пропонуємо розпочати дослідження із знарядь, що використовувалися при первинній обробці землі, а саме із наральників. Насамперед дослідники виокремлюють **два типи** наральників, до **I типу** відносяться вузько-лопатові наральники (Рис.59), до **II типу** відносяться широко-лопатові наральники⁴ (Рис.60). Опираючись на вивчення знарядь первинної обробки ґрунту, можемо зробити висновок, що найбільш розповсюдженими були наральники саме II

---

¹ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С. 167-168.

² Михеев В.К. Подонье...С. 32.

³ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С. 76.

⁴ Там само...С. 77 – 78.

типу, бо знахідки знарядь даного типу є набагато більшими у кількості у порівнянні із знаряддями вузько-лопатевого типу.

Як нам вже вдалося з'ясувати, знахідки наральників **I типу** є доволі рідкими при вивченні знарядь землеробства населення салтівської культури. При дослідженні городища Мохнач II, було виявлено частину наральника вузько-лопатевого типу, цей екземпляр вироблений із заліза і має ширину леза – 6 см.

Наральники **II типу** є розповсюдженими по всій території салтівської культури. Наприклад, знахідки широко-лопатевого наральників є найбільш розповсюдженими при дослідженні Верхньо-Салтівського могильника, Маяків та городища Мохнач. Опираючись на вивчення наральників II типу, можемо звернути увагу, що загальна довжина втульчастої частини та леза коливається від 14 см до 30 см, сама втульчаста частина мала довжину від 5 см до 9 см, довжина леза коливалася від 10 см до 22 см. Ширина втульчастої частини коливалася від 6 см до 9 см, а ширина леза від 9 см до 17 см ¹. Усі знайдені наральники II типу були виготовлені із заліза і застосовувалися виключно в первинній обробці землі.

Також дослідники виокремлюють ще одне важливе знаряддя для первинної обробки ґрунту – **леміш**. Леміш зазвичай мав форму своєрідної трапеції (Рис.61), виготовлявся із заліза і був розповсюдженим на різних територіях салтівської культури. Наприклад, знахідки лемешів є характерними для степної Донської зони ², також подібні знахідки виявлені при дослідженні поселення Маяки ³.

Наступним видом землеробських знарядь є чересла або так звані плужні ножи (Рис.62). Дослідники поділяють чересла на **два типи**, а саме черешкові та втульчасті. Черешкові є основними і єдиними знаряддями даного виду у населення салтівської культури. Втульчасті чересла відсутні у побуті носіїв салтівської культури, в свою чергу, саме втульчасті чересла є частими знахідками при дослідженні землеробства слов'янських культур ⁴. Знахідки

¹ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С.77-78.

² Плетнёва С.А. Очерки хазарской археологии...Рис. 92.

³ Михеев В.К. Подонье...Рис. 23.

⁴ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С. 166.

черешкових чересел є частою знахідкою при дослідженні поселення Маяки ¹, також такі знахідки були виявлені при дослідженні поховання Мохнач, Верхнього Салтова, Сухої Гомільши та поховання П'ятницьке-І ².

Майже всі чересла за візуальними ознаками є подібними. Зазвичай розмір виявлених знарядь коливаються від 35 – 45 см, довжина леза близько 15.5 см, черешок становить 27.5 см, а товщина черешка коливається від 3,3 × 2 до 3,2 × × 1,5. Гострий кінець чересла візуально нагадує кінець списа або пероподібну наконечник подібної зброї. Найбільшим екземпляром населення салтівської культури є випадкова знахідка в культурному шарі на території Кочетківського могильника. Знахідка мала загальну довжину 66.5 см, робоча гостра частина чересла має пероподібну форму, а довжина робочої частини становила 10 см, а ширина 5 см ³.

Далі ми перейдемо до вивчення невід'ємного господарського знаряддя при II етапі обробки ґрунту - мотики або тесло-мотики населення салтівської культури. На території салтівської культури мотики є доволі частою знахідкою. Дослідники виокремлюють **два типи** мотик, а саме з вертикальною та горизонтальною втулкою. Мотики обох типів є характерними населенню салтівської культури і загалом багатьом тюркського кочовим і напівкочовим народам ⁴. Також дослідники зазначають, що мотики завдяки гострому лезу та руків'ю могли використовувати в господарстві не лише при роботі із ґрунтом, а також виконувати рубаючі функції за прикладом сокири ⁵. Подібні мотики зустрічаються на території Східної Європи ще в період залізного віку ⁶. В подальшому мотики даних типів зустрічаються серед тюркських народів, слов'янських культур і звичайно серед носіїв салтівської культури ⁷.

¹ Михеев В.К. Подонье...Рис. 23 (3-6).

² Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С. 77-78.

³ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С.79.

⁴ Moraru-Popa G. Grădinaritul în microzona Orsova. // REF. 1971. t. 16. № 2. p. 145.

⁵ Худяков Ю.С. Вооружение кочевников приалтайских степей в IX - X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. 1981. С. 120.

⁶ Городцов В. А. К вопросу о Киммерийской культуре // Труды СА РАНИОН. Москва. 1928. Т. 2. Табл. III-IV.

⁷ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 98.

Досліджуючи мотики **I типу** (Рис.63), а саме мотики із вертикальною втулкою мають втульчасту частину, з обох сторін залізо трохи зігнуте аби кріплення до дерев'яної рукояті було надійним та міцним. Потім втульчаста частина поступово становиться ширшою і найбільш широка частина орного знаряддя є гостре лезо мотики. Зазвичай, лезо трохи вигнуте до внутрішньої сторони знаряддя, а саме вигиб під кутом $2 - 15^\circ$. У всіх розглянутих екземплярів мотик I типу втульчасті вигини не є з'єднаними, таким чином утворюючи своєрідний візуал літери «С». Загальний розмір залізної частини мотики коливається від 6.5 см до 11 см, ширина леза від 4.5 см до 6 см, довжина самих вигинів або втульчастої частини від 3 до 5 см¹. Мотики даного типу найбільше зустрічаються при дослідженні Верхнього Салтова^{2,3}, Сухої Гомільши, поселення Маяки⁴ та Мохнач⁵, а також у похованнях Дмитріївського могильника⁶ та при дослідженні Нетайлівського могильника⁷. Також важливо згадати про поодинокі знахідку мотики I типу із замкнутим кільцем у втульчастій частині (Рис.64). Ця знахідка була виявлена при дослідженні культурного шару Сухогомільшанського могильника⁸. Мотика як вже зауважили мала замкнуту втульчасту частину, нагадуючи квадратну форму, перехід від втулки до леза плавно збільшується, загальна її довжина 9.8 см, розмір втульчастої частини 4 см, а ширина леза 4.7 см.

Мотики **II типу** із горизонтальною втулкою також є характерними знахідками при дослідженні мотик населення салтівської культури (Рис.65). Горизонтальні мотики також виготовлялися із заліза, вони мають отвір для дерев'яної рукояті, ширина мотики поступово збільшується від втулки до леза. Знахідки мотик даного типу є характерними при дослідженні Верхнього

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 98.

² Чернігова Н.В., Колода В.В. 1999.//Звіт...

³ Семенов-Зусер С.А.Отчет про раскопки Верхньосалтовского могильника в 1946 году. Часть II. Харьков,1947//НА МА ХНУ.Ф.1. Оп. 22. Спр. 1-b.

⁴ Михеев В.К. 1963. //Результаты.

⁵ Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...С.81.

⁶ Плетнёва С.А. Очерки хазарской археологии...Рис. 12.

⁷ Криганов А.В.Отчет об археологических раскопках Нетайловского могильника в 1996 году. Харьков,1997//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп. 10. Спр.6.

⁸ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...Рис. 85 (7).

Салтову та городища Мохнач. Також знахідки мотик даного типу є характерними для поселення Маяки ¹.

Пропонуємо порівняти розглянуті орні знаряддя праці населення салтівської культури із знаряддями носіїв роменської культури. Для порівняння описаних у роботі знарядь праці, було обрано порівняння та статистики, що є зазначеними у роботі В.В.Колоди та С.А.Горобенка ².

Розпочнемо із наральників обох культур. Салтівці та слов'яни використовували у господарстві обидва типи наральників, а саме вузько-лопатові та широколопатові. Можемо зазначити, що знахідки вузько-лопатових наральників є більш характерними носіям роменської культури ³, бо саме в їх територіальних межах, було виявлено більше знахідок зазначеного типу у порівнянні із носіями салтівської культури. Широколопатові наральники є розповсюдженими у носіїв обох культур. Порівняння показує, що загальна довжина наральників є більшою у носіїв салтівської культури. Довжина леза є більшою саме у населення салтівської культури. Говорячи про ширину втулки, можемо сказати, що вона є майже однаковою (Рис.66).

Чересла також є характерними для носіїв обох культур. Беручи за основу візуальні фактори та матеріали, що використовують для виготовлення цього знаряддя, то у носіїв салтівської культури та роменської ці знаряддя є подібними. Порівняння вказує, що загальна довжина чересел носіїв салтівської культури є подібною. Довжина кріплення у салтівців є більшою, довжина леза є більшою у носіїв слов'янської культури. Говорячи про ширину кріплення та леза, то при порівнянні можемо побачити, що у роменців вона є трохи більшою у порівнянні із салтівцями. Можемо зазначити, що чересла носіїв обох культур є подібними одне до одного (Рис.67).

Мотики мали важливе значення для обробки ґрунту у носіїв обох культур, на що вказує велика кількість знахідок цих знарядь при дослідженні обох культур (Рис.68). Загальна довжина виробу є подібною, довжина кріплення є також порівнянно близькою. Довжина леза є більшою у носіїв роменської культури, ширина кріплення у носіїв обох культур є подібною, а

---

¹ Михеев В.К. 1967.//Опись.

² Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство...Рис. 115.

³ Сухобоков О.Б., Горбаненко С.О. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця - 1 // АЛЛУ. Полтава. 2001. №2. С. 38.

ширина леза у роменців є більшою. Можемо зазначити, що мотики обох культур є подібними, у носіїв обох культур використовували вертикальні та горизонтальні мотики.

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що нам вдалося виокремити ряд видів для обробки ґрунту у носіїв салтівської культури. Наприклад, наральники нами були поділені на II типи, а саме на вузько-лопатеві та широколопатеві, також салтівці використовували при обробці ґрунту лемеші та чересла. Останні в свою чергу поділяються на II типи, черешкові та втульчасті. У ході дослідження, нам вдалося встановити, що втульчасті чересла не є характерною знахідкою для населення салтівської культури, насамперед знахідки цього типу не є описаними у роботах про господарство салтівців. Мотики населення салтівської культури поділяються на II типи, а саме на вертикальні та горизонтальні. Наостанок, можемо зауважити, що усі описані знахідки у роботі є характерними носіям салтівської культури, хронологічно датуються другою половиною VIII – початком IX століття. Описані господарські знаряддя є характерними по всій території салтівської культури.

Сокира – одне із найдавніших знарядь людини. Протягом довгого періоду сокири слугували людям як гарне знаряддя праці та зброя. В часи салтівської культури залізна частина сокири насаджувалася на дерев'яну рукоять, сама сокира складається із обуху, щоковині, провушного отвору та леза ¹. Зазвичай дослідники поділяють сокири на **три види**, а саме бойові, універсальні та господарські ². Кожна сокира із трьох видів сокир мала місце в появному наборі салтівського воїна. Звичайно в момент близького бою віддається перевага бойовій сокирі через вузьке але довге лезо, що дає можливість ефективно пробити кольчугу, щит або шолом, через довжину леза. В залежності від обставин, носії салтівської культури могли використовувати господарські сокири в момент близького бою але вони не є такими ефективними як бойові ³.

---

¹ Владимиров С. И. История изучения вооружения Салтово-Маяцкой культуры. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2014. С. 458-459.

² Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, кистени IX-XIII вв. Москва : Наука, 1966. Вып.2. С. 29.

³ Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII - XIV вв. (оружие ближнего боя). Таус, 2008. С. 63.

При визначенні виду сокири найголовнішу роль відіграє декілька факторів, наприклад, вага та розмір. Дослідження показують, що бойові сокири є меншими у розмірі і мають меншу вагу у порівнянні із господарськими сокирами. Характерною ознакою для господарських сокир є масивний, короткий обух, що плавно переходить у лезо. Саме лезо у порівнянні із військовим є коротшим та ширшим.

Опираючись на дослідження В.К.Міхеєва¹, ми можемо виокремити **два типи** господарських сокир, а саме сокири-колуни (вузьколезові) (Рис.69) та сокири-теслярські (широколезові або двобородчаті) (Рис.70). В-першу чергу головна різниця між ними полягає у лезі. Дослідження показують, що сокири **I типу** були притаманними при заготівлі дров, при початковій обробці зрубаного дерева. **II тип** в свою чергу найчастіше використовувався при теслярській роботі.

Пропонуємо розпочати дослідження із вузьколезових сокир, які зустрічаються на території салтівської культури найбільше. Зазвичай сокири **першого типу** мають прямокутний чи квадратних обух. Довжина коливається від 16 до 24 см, довжина леза коливається від 11 до 17 см, а ширина леза від 4 до 5 см. Загальна площа обуху складає 9 – 19 см. Вага сокири I типу коливається від 670 до 1500 грамів. Знахідки сокир цього типу є притаманними Сухогомільшанському могильнику², а також при дослідженні поселення Маяки³.

Другий тип господарських сокир – широколезові або сокира-тесляра. Обух сокир зазвичай квадратний чи прямокутний. Загальна довжина сокири коливається від 15 – 16.5 см, довжина леза коливається від 9 – 12.3 см, а ширина леза коливається від 11.2 до 14.4 см. Загальна площа обуху – 9.6 – 14.6 см². Опираючись на дослідження сокир із поселення Маяки, можемо зробити висновок, що вага такої сокири коливалася від 570 до 950 грамів⁴. В.К.Міхеєв проводив дослідження ККД сокир (Рис.71) кожного із двох представлених

¹ Аксенов В.С., Михеев В.К. Население...С. 98.

² Там само...Рис. 81 (7).

³ Михеев В.К. Подонье...Рис. 24 (13-20).

⁴ Там само...Рис. 24 (9-12).

типів, які розглянуті у роботі. Володимир Кузьмич висловив твердження, що ККД сокир II типу був більшим у порівнянні із першим ¹.

Пропонуємо порівняти господарські сокири носіїв салтівської культури та роменської культури. Дослідження вказують, що носії роменської культури також використовували сокири у господарстві ². У ході дослідження мною було виявлено доволі незначна інформація саме про типи сокир населення роменської культури. Єдиним джерелом, де описано сокири роменської культури це знахідки із Новотроїцького городища. Описані сокири є подібними до салтівських I типу сокир, в літературі зображені сокири описані як провушні господарські сокири. Вони виготовлені із заліза і мають меншу за розміром обухову частину, щоковицю. Тому можемо сказати, що сокири населення салтівської культури є більш описаними і дослідженими опираючись на літературу. Через малу кількість джерел провести гарне порівняння не є можливим. Можемо лише виокремити, що сокири салтівців налічує II типи, а у носіїв роменської культури було виявлено лише один тип. Сокири носіїв обох культур виготовлені із заліза, але сокири салтівської культури виглядають значно більшими і масивними у порівнянні із слов'янськими сокирами.

Сокири обох типів активно використовувалися салтівцями у господарстві, I тип був більшої ваги і такими активно користувалися лісники та салтівці, що були пов'язані із обробкою деревини. II тип сокир є більш притаманним для теслярської справи.

---

¹ Михеев В.К. Подонье...Табл. 3.

² Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове...С.45.

ВИСНОВКИ

У роботі було проведено комплексне дослідження металевих предметів військової справи, господарства та естетичного призначення носіїв салтівської культури. Нами було розглянуто видобування і обробку чорних та кольорових металів. Також нам вдалося дослідити, як виготовлялося озброєння, знаряддя господарські та прикраси.

Поставлені нами задачі були виконані у ході дослідження. Нам вдалося систематизувати дані про археологічні джерела, що містять інформацію про досліджувані нами металеві предмети. Вдалося дослідити озброєння, знаряддя праці і прикраси, а також удосконалити типологію і встановити хронологічні межі представлених у роботі знаряддя.

Вдалося розглянути призначення предметів, ми зуміли виокремити їх призначення в бою, побуті, господарстві і в духовному житті населення салтівської культури.

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що наша спроба комплексного дослідження обробки чорних і кольорових металів населенням салтівської культури, була вдалою. Насамперед для кращого вивчення металургії, ми розглянули металеве озброєння, знаряддя праці і прикраси, завдяки яким наше дослідження має аналіз обробки металів на практиці носіями салтівської культури. Результати досліджень допомагають нам краще ознайомитися із розвитком військової справи, господарства і побуту даного населення. В цілому, дослідження залізних предметів салтівської культури зазначених у роботі, дозволяє глибше зрозуміти економічні та соціальні процеси, що відбувалися в Східній Європі у VIII-X століттях, та їхній вплив на подальший розвиток регіону. Наша тема є відносно масштабною, тому дослідження будуть продовжуватися надалі для ще кращого досягнення поставлених цілей у питанні вивчення металургії носіїв салтівської культури.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1) Міхеєв В.К.Опис знахідок археологічної експедиції у 1963 році (практика). Харків,1963//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп. 6. Спр. 4.
- 2) Міхеєв В.К.Опис знахідок Маяцької археологічної експедиції у 1964 році. Харків,1964//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 5-а.
- 3) Михеев В.К.Отчет об археологических раскопках поселения у с. Маяки в 1964 году. Харків,1965//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 5.
- 4) Михеев В.К.Отчет о раскопках поселения и могильника салтовской культуры у села Маяки летом 1965 года. Харків,1966//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 6-а.
- 5) Михеев В.К.Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского района Донецкой области в 1966 году. Харків,1967//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 7.
- 6) Михеев В.К.Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского района Донецкой области. Харків,1968//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 8.
- 7) Михеев В.К.Отчет об археологических исследованиях поселения салтовской культуры у с. Маяки в 1968 году. Харків,1969//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр.9.
- 8) Михеев В.К.Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области в 1969 году.Харків,1970// НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 10.
- 9) Михеев В.К.Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции ХГУ в 1971 году. Харків,1972//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 12.
- 10) Михеев В.К.Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1973 году.Харків,1974// НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 15.
- 11) Михеев В.К., Дегтярь А.К.Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1979 году.Харків,1980// НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 25.

12) Михеев В.К. Отчет средневековой археологической экспедиции ХГУ за 1993 год. Могильники Красная Гусаровка и Красная Горка. Харьков, 1994//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 39.

13) Колода В.В. та Чернігова Н.В. Звіт про археологічні розкопки Верхньо-Салтівського городища у 1998 році. Харків, 1999// НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.14. Спр. 1.

14) Семенов-Зусер С.А. Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки Верхньо-Салтівського могильника у 1946 р. Харків, 1947// НА МА ХНУ. Ф.1. Оп. 22. Спр. 1.

15) Семенов-Зусер С.А. Отчет про раскопки Верхнесалтовского могильника в 1946 году. Часть II. Харьков, 1947// НА МА ХНУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1-б.

16) Чернігова Н.В., Колода В.В. Звіт Колоди В.В. та Чернігової Н.В. про археологічні розкопки Верхньо-Салтівського городища у 1998 р. Харків, 1999// НА МА ХНУ. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1.

17) Чернігова Н.В. Звіт про археологічні розкопки Верхньосалтівського городища в 1999 році. Харків, 2000//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.14. Спр. 2.

18) Чернігова Н.В. Звіт про археологічні дослідження Верхньо-Салтівського городища у 2000 році. Харків, 2001//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.14. Спр. 3.

19) Чернигова Н.В. Отчет об археологических исследованиях цитадели Верхнесалтовского городища в 2001 году. Харьков, 2002//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.14. Спр. 4.

20) Чернигова Н.В., Голубева (Заика) И.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища в 2002 году. Харьков, 2003//НА МА ХНУ. Ф.1. Оп.14. Спр. 5.

21) Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. // Хазарский альманах. Киев-Харьков. 2006. Т.5. 297 с.

22) Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. Харьков. 1999. № 2. С.137-149.

23) Аксьонов В.С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологія. 2017. С.88-97.

24) Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.) // Хазарский альманах. Харьков. 2005. Т. 4. С.387-406.

25) Аксьонов В.С. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // АДУ 2015 р. 2016. С.181-183.

26) Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. Ростов-на-Дону. 1999. № 3-4. С.34-40.

27) Аксёнов В.С. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника // Древности. Харьков. 2012. С.172-187.

28) Аксьонов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. верхньої течії р.Сіверський Донець(за матеріалами салтівських ґрунтових могильників). Автореф. дис.канд.іст.наук. Харків. Харківський держ. ун-т. 1999. 20 с.

29) Аксьонов, В. С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника // Археологія. 2021. № 3. С.106-116.

30) Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического Комплекса с Т-образными фибулами // Салтово-маяцька архологічна культура: проблеми та дослідження. Харьков. 2012. Вип. 2. С.26-36.

31) Аксьонов В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів // АДУ 2012. 2013. С.192-210.

32) Аксьонов В.С. Роботи на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника // АДУ 2020. 2021. С.156-158.

33) Аксьонов В.С. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // АДУ 2015. 2016. С.181-183.

34) Аксьонов В.С. Дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // АДУ 2014. 2015. С.242-244.

- 35) Аксьонов В.С. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури(за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка) // Археологія. 2022. №1. С. 101-113.
- 36) Аксьонов В.С. Дослідженні на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів // АДУ 2017. 2018. С. 194-196.
- 37) Аксенов В. С., Лаптев А.А. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов) // Древности. Харьков. 2009. Вып. 8. С.42-56.
- 38) Аксёнов В.С., Лаптев А.А. Работы на Верхне-Салтовском IV могильнике // АДУ 2010. 2011. С. 16-18.
- 39) Аксьонов В.С., Скирда В.В. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // АДУ 2019. 2020. С. 279-281.
- 40) Аксьонов В.С. Роботи на Нетайлівському могильнику Салтово-Маяцької культури // АДУ 2014. 2015. С. 221-223.
- 41) Аксьонов В.С., Пеляшенко К.Ю., Хоружа М.В. Дослідження Нетайлівського могильника // АДУ 2017. 2018. С.239-240.
- 42) Аксенов В.С. Работы на Верхне-Салтовском археологическом комплексе в 2005 году // АДУ 2004-2005 рр. 2006. С. 63-66.
- 43) Аксьонов. В.С. Амулети з пазурів хижих птахів катакомб Верхньо-Салтівського могильника // Археологія. 2020. № 2. С. 84-93.
- 44) Аксьонов В.С. Поховання 474 Нетайлівського могильника Салтівської культури // Археологія. 2011. № 1. С. 90-96.
- 45) Аксенов В.С. Могильник Салтово-Маяцкой культуры у с.Червоная Гусаровка на Северном Донце. Харьков: Видавництво Рожко С.Г. 2017. 140с.
- 46) Арсеньева Т.М. Некрополь римского времени у дер. Ново-Отрадное // СА. 1963. № 1. С. 57-71.
- 47) Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА. 1973. № 3. С. 62-72.
- 48) Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. 1971. №3. С. 96-123.

- 49) Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. – IV в. н.э. // САИ. 1966. Вып. Д1-30. С. 5-113.
- 50) Албегова З. Х. Палеосоциология аланской религии VII-IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) // РА. 2001. № 2. С. 83-96.
- 51) Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синица Є. В., Терпиловський Р. В. Археологія та історія. Київ: Стародавній Світ. 2012 . 366 с.
- 52) Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л.Л.Залізняка. Київ: Либідь. 2005. 504 с.
- 53) Багаев М.Х., Мамаев Х.М. Сельментаузенский раннесредневековый могильник в Чечне // РА. 2009. С. 136-147.
- 54) Балашов А. А. Хазары на Верхнем и Среднем Дону (по материалам ювелирных изделий) // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2016. № 2. С. 1-9.
- 55) Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі // Археологія. 1998. Вип. 2. С. 138-147.
- 56) Будзинская Н.Н. Древнерусские металлические перси в коллекции музея истории города Киева // Археологія. 2008. № 2. С. 40-47.
- 57) Бубенок О.Б. Так когда же хазары приняли иудаизм? // Хазарский альманах. Москва. 2016. Т.14.С. 65-81.
- 58) Брайчевський М.Ю. Пастирський скарб 1949 р. // Археологія. 1952. Т. 7. С. 161-173.
- 59) Белый А.В. Новые археологические находки в Симферопольском и Бахчисарайском районах Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. 1997. Вып. I. С. 386-390.
- 60) Бібіков Д.В. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури // Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 3. С. 141-154.
- 61) Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж. Издательство Воронежского университета. 1991. 192 с.

62) Винников А.З. Юго-восточная окраина славянского мира в VIII - нач. XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). Воронеж: Кварта, 2014. 395 с.

63) Винников А. З. Контакты донских славян с алано-болгарским миром // СА. 1990. № 3. С. 124-137.

64) Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I-XIII ст. Львів: НАН України, 2014. 438 с.

65) Володарець-Урбанович Я.В. Браслеты V — первой половины VIII вв. из Полтавщины : новые находки // Археологія. 2015. № 2. С. 48-64.

66) Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV—XIII вв. // Археология. 2003. С. 186-200.

67) Владимиров С. И. История изучения вооружения Салтово-Маяцкой культуры. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2014. 310 с.

68) Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика. 2018. 170 с.

69) Голубев А.М. Два нових Салтово-Маяцьких кремаційних могильники навколо с. Суха Гомільша на Харківщині // Археологія. 2017. № 1. С. 74-79.

70) Голубева Л.А. Шумящие подвески с изображением коня из катакомб Маяцкого селища // Маяцкое городище. Москва. 1984. С. 136-141.

71) Гавритухин И.О. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок // Албегова З.Х., Верещинский-Бабайлов Л.И. Раннесредневековый могильник Мамисондон: результаты археолог. исслед. 2007-2008 гг. в зоне строительства водохранилища Зарамагских ГЭС. Москва: Таус. 2010. С. 415-417.

72) Ганцев В. К. Виноградные ножи средневекового Крыма // Античная древность и средние века. Симферополь. 2021. Т. 49. С. 147-163.

73) Городцов В. А. К вопросу о Киммерийской культуре // Труды СА РАНИОН. Москва. 1928. Т. 2. С. 46-59.

74) Дегтярь А.К. Комплекс из погребения у с. Кочеток на Северском Донце // СА. 1984. №2. С. 239-243.

75) Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. // Проблемы хронологии памятников Евразии в эпоху раннего средневековья. КСИА. Москва, 1979. Вып. 158. С. 52-56.

76) Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V-IX веков // Археология. Москва. 2003. С. 212-229.

77) Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо близ Новороссийска // Древности эпохи великого переселения народов V – VIII веков. Москва. 1982. С. 69-107.

78) Журжалина Н.П. Древнерусские амулеты-привески и их датировка // СА. 1961 №2. С.122-140.

79) Криганов А. В. Військова справа кочівників. Суми: Просвіта. 2012. 231с.

80) Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. 1993. Вип.2. С. 52-62.

81) Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград: Издательство АН СССР. 1932. 134 с.

82) Калинина Т.М., Флёров В.С., Петрухин В.Я. Хазария в кросскультурном пространстве: историческая география, крепостная архитектура, выбор веры. Москва: Рукописные памятники Древней Руси. 2014. 208 с.

83) Комар О.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточноевропейский археологический журнал. 2000. Вып. 2. С. 212-231.

84) Круглов Е. В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли // СА. 1992. № 4. С. 181-186.

85) Круглов Е.В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. Донецк. 2005. Т.4. С. 73-142.

86) Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли IX—XIII вв. Москва-Ленинград. «Наука».1966.Вып. 1. 109 с.

87) Кирпичников А.М. Древнерусское оружие Мечи и сабли. IX - XIII вв. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. Москва-Ленинград. «Наука». 1966. Вып. 2. 147 с.

88) Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. Ленинград: Наука. 1973. 92 с.

89) Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. // Материалы по истории и археологии СССР. 1970. Вып.176. 320 с.

90) Колода В.В. Дослідження поблизу с. Мохнач // АДУ 2016. 2017. С. 248-249.

91) Колода В. В. До питання про салтівські поховання на поселеннях (на прикладі багатого жіночого поховання на городищі Мохнач) // Древности. Харьков. 2011. С. 61-72.

92) Колода В.В. Исследования на селище «П» близ с. Мохнач // АДУ 2011. 2012. С. 436-437.

93) Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII - XIV вв. (оружие ближнего боя). Таус. 2008. 175 с.

94) Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР. 1958. 328 с.

95) Ляпушкин И.И. Пмятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // ГМИА. Москва-Ленинград. 1958. №62. С. 83-150.

96) Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. 2012. № 4. С. 95-109.

97) Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. По материалам археологических исследований и письменным данным. Москва: Наука. 1983. 228 с.

- 98) Майко В.В. Ранньохристиянська знахідка на Салтово-Маяцькому поселенні Тепсень у Південно-Східному Криму // Археологія. 2002. № 1. С. 137-138.
- 99) Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму. Киев: «Академперіодика». 2004. 314 с.
- 100) Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа. 1985. 108 с.
- 101) Мерперт Н.Я. Из истории оружия Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. Вып.23. С. 131-168.
- 102) Міхеєв В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. 1973. С. 90-99.
- 103) Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры. // КСИИМК. 1961. Вып. XXXVI. С. 14-30.
- 104) Москаленко А.Н. Городище Титчиха (из истории древнерусских поселений на Дону). Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. 310 с.
- 105) Міхеєв В.К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури. // ВХУ. 1966. №17: Іст. сер. Вип.1. С. 91-98.
- 106) Михеев В.К. Достижения ремесленников салтовской культуры: Учеб. пособие. Харьков. ХГУ. 1968. 27 с.
- 107) Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII-IX ст. // Археологія. Київ. 1983. № 3. С. 75-87.
- 108) Плетнёва С. А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958-1959 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь: Таврия, 1994. Вып. 4. С. 271-396.
- 109) Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука. 1967. 209 с.
- 110) Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 288 с.

- 111) Плетнёва С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: «Мосты культуры». 1999. 380 с.
- 112) Приходнюк О.М. Пеньковская культура (Культурноархеологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет. 1998. 170 с.
- 113) Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ-Чернівці: Прут. 2001. 284 с.
- 114) Пивоваров С. В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці // Фортеця : збірник заповідника "Тустань". Львів: Колір ПРО. 2012. С. 384-389.
- 115) Пивоваров С. В. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів. Вип. 14. 2009. С. 424-427.
- 116) Рябцева С. С. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X-XI вв. // Revista Arheologică. Chişinău, 2006. Vol. II. С. 146-168.
- 117) Савин А.М, Семенов А.И. О центральноазиатских истоках лука хазарского типа // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Санкт-Петербург. 1998. С. 290-295.
- 118) Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. Санкт-Петербург. 1914. Вып. 56. С. 75-219.
- 119) Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Харків. 2012. Вип. 2. С. 79-84.
- 120) Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. Москва: Высшая школа. 1985. 176 с.
- 121) Старік О.В., Аксьонов В.С. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького // Археологія. 2018. № 4. С. 114-126.

- 122) Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. Новосибирск. 1985. С. 147-154
- 123) Смирнова Я.С. Изменение брачного возраста у народов Северного Кавказа за годы советской власти // СЭ. 1973. № 1. С. 122-127.
- 124) Сорокин С.С. Железные изделия Саркела - Белой Вежи // МИА. Москва. 1958. № 75. С. 99-114.
- 125) Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. 1970—1980. Т. 4. 699 с.
- 126) Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня / Інститут археології НАН України. Київ; Харків: Майдан. 2015. 232 с.
- 127) Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка. 1992. 215 с.
- 128) Сухобоков О.В., Горбаненко С. О. Комплекс . землеробських знарядь з городища Битиця - 1 // АЛЛУ. Полтава. 2001. №2. С. 36-41.
- 129) Толмачева М.М. Технология обработки железа в лесостепном регионе салтовской культуры // Естественно-научные методы в археологии. Москва: Наука. 1989. С. 146-168.
- 130) Тарабанов В.А. Исследование раннесредневековых памятников в Адыгее в 1986 году // Древности Кубани. Краснодар. 1999. Вып. 14. С. 20-26.
- 131) Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ. Наукова думка. 1976. 178 с.
- 132) Третьяков П.Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н.э. / Москва: Наука. 1941. 367 с.
- 133) Устименко Ю.В. Металеві знаряддя праці населення салтівської культури//Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2025 р.). Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2025. С. 19-20.
- 134) Флёров А.В. Материаловедение и технология художественной обработки металлов. Москва: Высшая школа. 1981. 288 с.

135) Флеров В.С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. Москва. 1984. С. 142-199.

136) Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник). Волгоград: «Перемена». 1993. 144 с.

137) Флерова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Москва: Мосты культуры. 2001. 160 с.

138) Флеров В.С. Разрушенные скелеты на могильнике Клин-Яр III на Северном Кавказе // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь: «Таврия». Вып. VI. 1997. С. 523-538.

139) Флёрв В. С. Разыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. Донецк: Институт археологии НАН Украины; Донецкий гос. Университет. 2000. Т 1. С. 55-73.

140) Флёрва В.Е. Орнаментированные костяные изделия Саркела-Белой Вежи: проблема специализации ремесла // РА. Москва. 1998. Вып. 2. С. 86-99.

141) Хамайко Н.В. Древнерусские лунницы XI – XIII вв.: проблема происхождения и семантики // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький. 2008. Вип. 20. С. 319-338.

142) Хоружая М.В. Половозрастная дифференциация детских погребений по материалам катакомбных могильников ВерхнеСалтовского археологического комплекса // Верхнедонской археологический сборник. Липецк. 2014. Вып. 6. С. 438-448.

143) Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года) // Степи Европы в эпоху Средневековья. Донецк: ДонНУ. 2009. Т. 7. С. 245-260.

144) Хоружа М.В. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника // Археологія. Київ. 2014. № 2. С. 99-108.

145) Худяков Ю.С. Вооружение кочевников приалтайских степей в IX - X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. 1981. С. 115-132.

146) Хршановский В.А. Раскопки некрополя Китея // Археологические исследования в Крыму 1993 год. Симферополь. 1994. С. 262-264.

147) Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII – XIII вв. // СА.Москва. 1963. Вып. 2. С. 74-84.

148) Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: Издательство Харьковского ордена Трудового красного знамени Государственного университета им. А.М. Горького. 1962. 404 с.

149) David N. Early medieval islamie arm and armour. Instituto de estudios sobre armas antiquas. Paironato menendez y Pelavo, 1976, 175 p.

150) Moraru-Popa G. Grădinăritul în microzona Orsova. // REF. 1971. t. 16. №2. p. 141—148.

151) Teodor D. G. Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e. n. Iasi. 1981. P. 140.

ДОДАТКИ

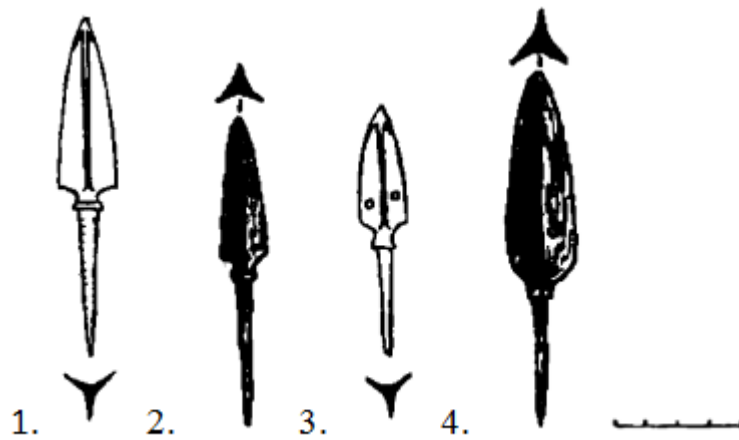

Рис. 1. Чотири типи наконечників стріл. (1 – трилопатевий; 2 – килевидний широкий; 3 – килевидний вузький; 4 - гостролистний). (За Міхеєвим В.К. 2006).

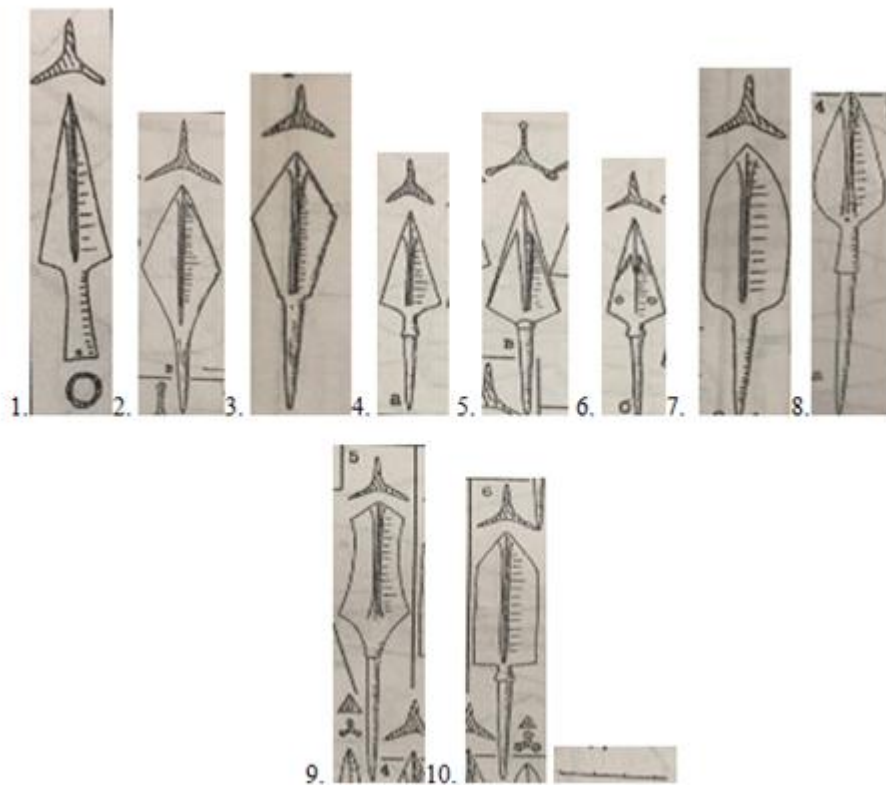

Рис. 2. Наконечники салтівських стріл. (1 – трилопатевий-втульчастий; 2 – трилопатевий без укріплення; 3 – трилопатевий з укріпленням; 4 – з малим похилом лопаті; 5 – з великим похилом лопаті; 6 – з отворами в кінці лопаті; 7 - листовидний ; 8 – з бойовою головою; 9 – шестикутний; 10 – п’ятикутний). (За Кригановим А.В. 2012).

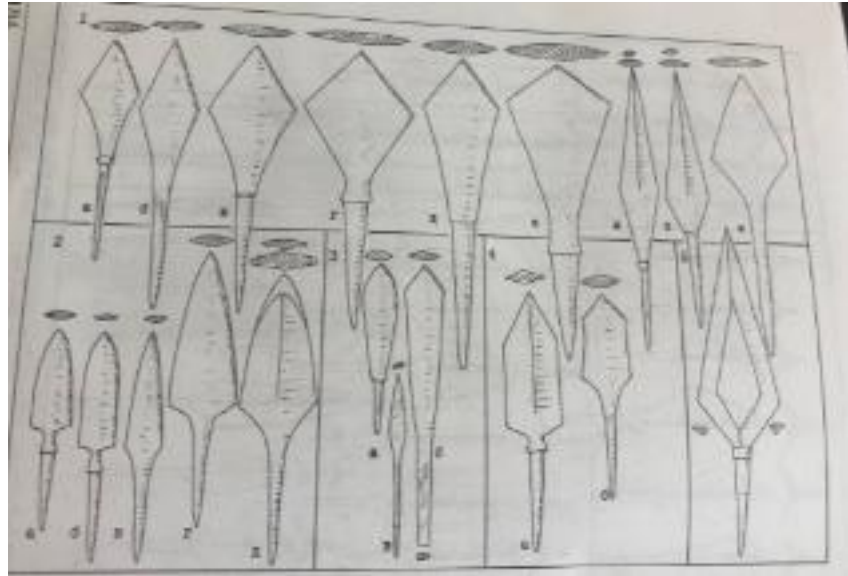

Рис. 3. Броньбійні-широкі наконечники стріл. (За Кригановим. А.В.2012.)

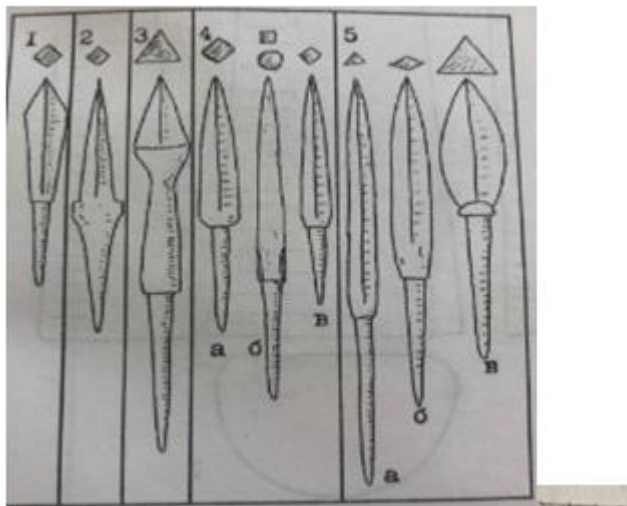

Рис. 4. Броньбійні-вузькі наконечники стріл. (За Кригановим А.В. 2012.).

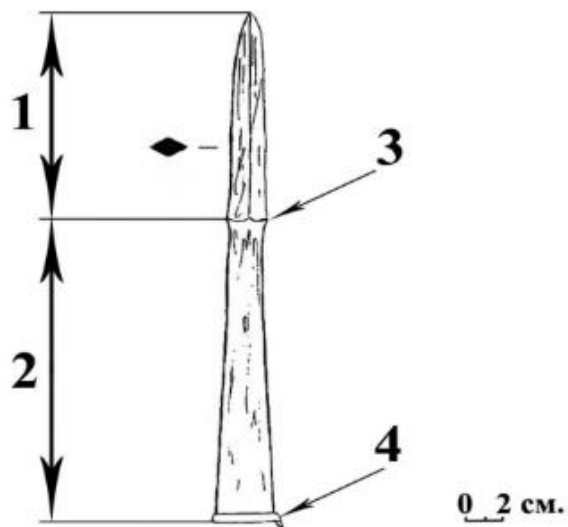

Рис. 5. Будова спису. 1 – перо; 2 - втулка; 3 - плечики; 4 – валик. (За Владимировим С.І. 2014).

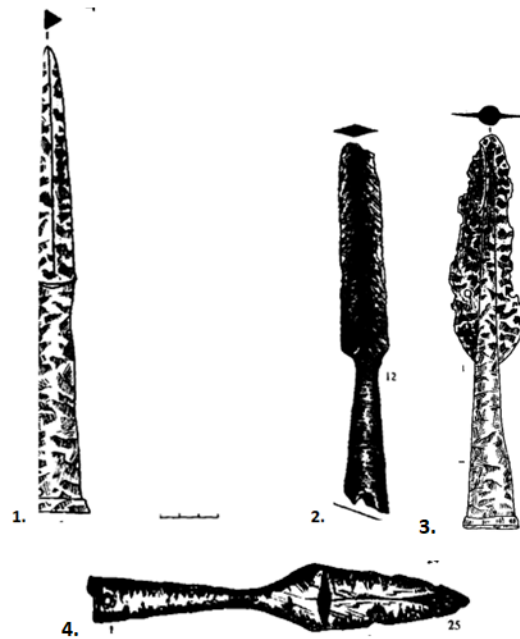

Рис. 6. Наконечники списів. 1 – піковий; 2 – з широким пером; 3 - листовидний; 4 - ромбічний. (За Міхеєвим В.К. 2006).

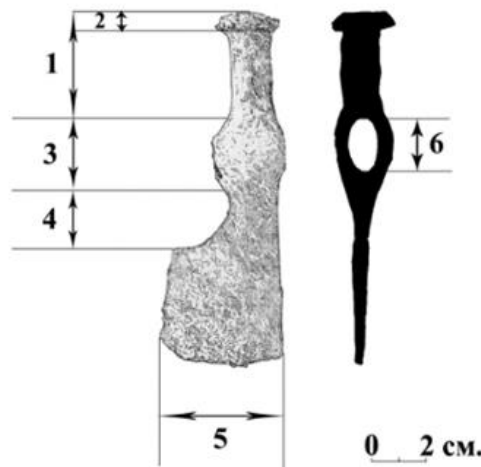

Рис. 7. Будова бойової сокири. 1 - обух, 2 – закінчення обуху, 3 – щоковиця, 4 – підпрушна виїмка, 5 – лезо, 6 – провушний отвір. (За Владимировим С.І. 2017).

Рис. 8. Салтівські бойові сокири. 1.1. – I тип (I підтип); 1.2. – I тип (II підтип); 2 – II тип; 3 – III тип. (За Міхєєвим В.К. 2006.).

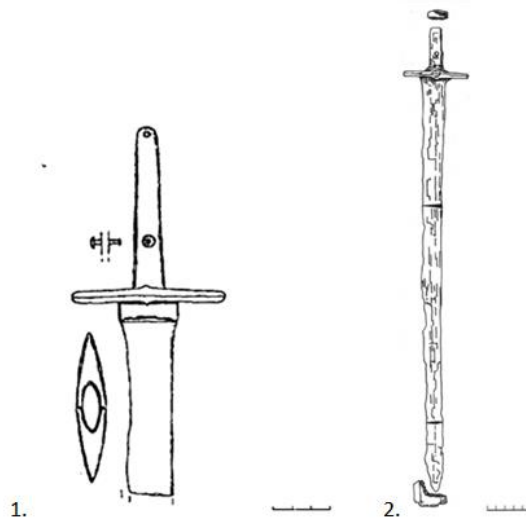

Рис. 9. Шаблі I типу. (1 – За Міхєєвим В.К. 2006; 2 – За Плетньовою С.О. 1989).

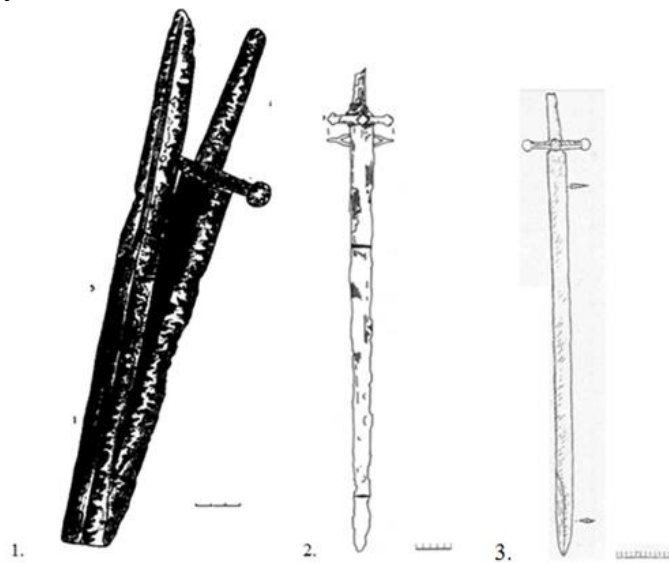

Рис. 10. Шаблі II типу. (1 – За Міхєєвим В.К. 2006; 2 – За Плетньовою С.О. 1989; 3 – За Міхєєвим В.К. 1985).

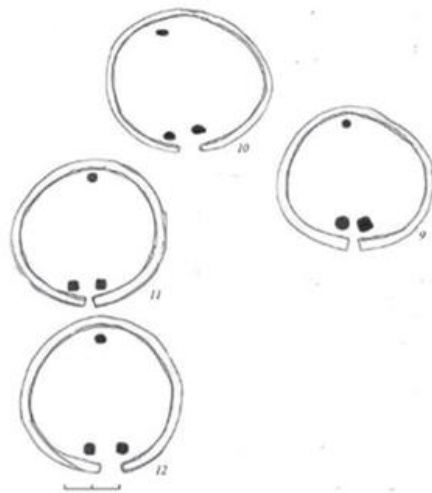

Рис. 11. Бронзові браслети I типу (I підтип) з катакомби № 74(поховання I) (За Аксьоновим В.С. 2021.).

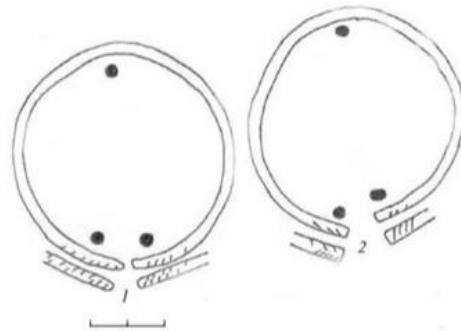

Рис. 12. Бронзові браслети I тип (II підтип) поховання II (За Аксьоновим В.С. 2021.).

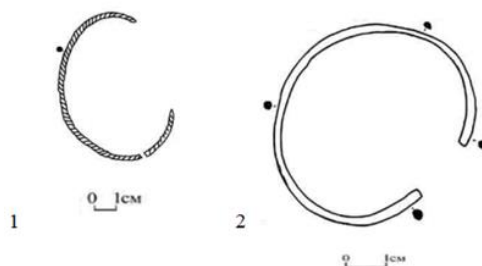

Рис. 13. Бронзові браслети з поховання № 6 Кочетківського могильника. 1 – I тип (III підтип); 2 – I тип (I підтип). (За Свистуном Г.Є. 2012.) .

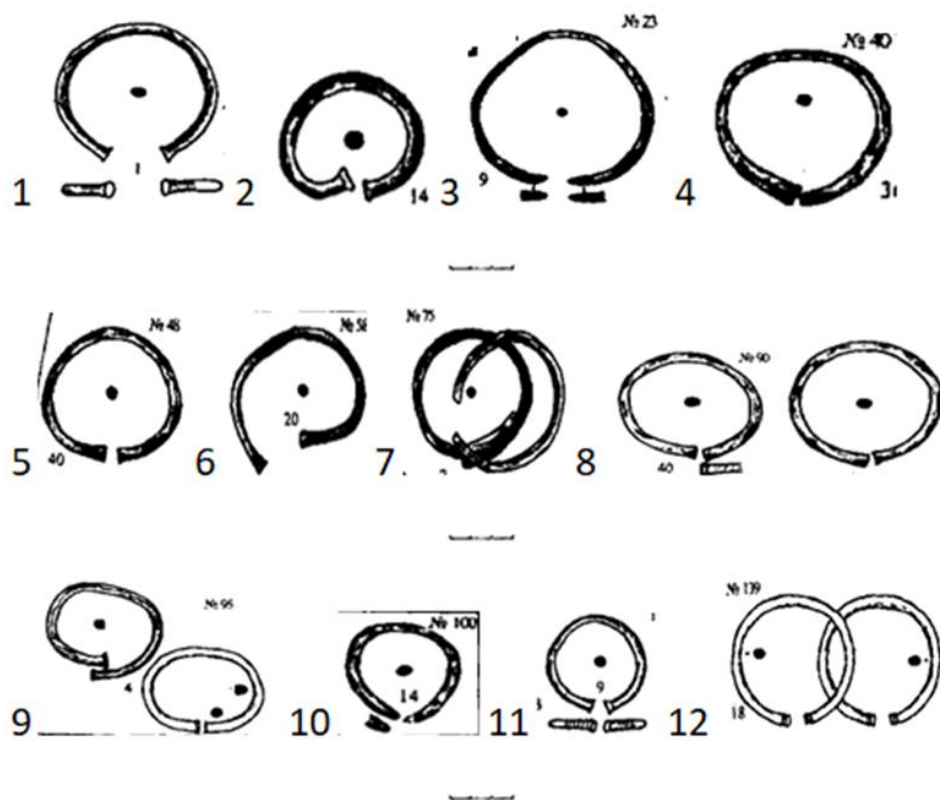

Рис. 14. Бронзові браслети II типу (I та II підтип) з Сухогомільшанського могильника. 1 – поховання № 1. 2 – поховання № 8. 3 – поховання № 23. 4 – поховання № 40. 5 – поховання № 48. 6 – поховання № 58. 7 – поховання № 75. 8 – поховання № 90. 9 – поховання № 95. 10 – поховання № 100. 11 – поховання № 111. 12 – поховання № 139. (За Міхєєвим В.К. 2006.).

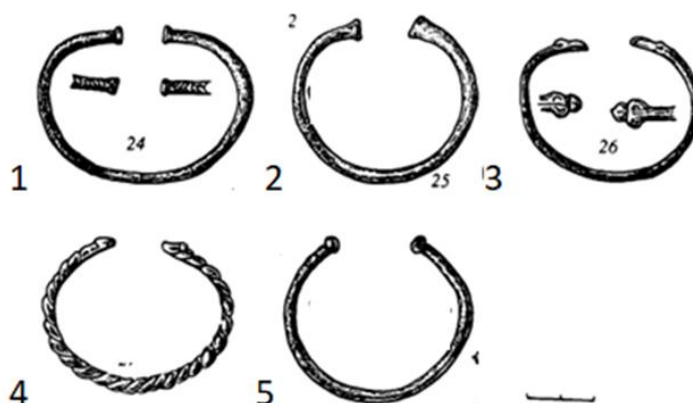

Рис. 15. Бронзові браслети II типу з могильника Дюрсо. 1, 2 – поховання № 7. 3 – поховання № 21. 4 – зооморфний браслет з поховання № 6. 5 – поховання № 6. 1, 3 – II підтип. 2, 5 – I підтип. 4 – III підтип. (За Дмитрієвим О.В. 2003.).

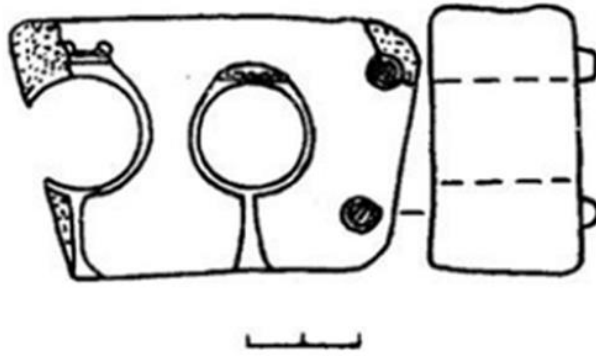

Рис. 16. Формочка для лиття перснів з Маяцького городища (За Міхєєвим В.К. 1985.).

Рис. 17. Металеві персні I типу (I підтип) із сердоліковою вставкою. (1 - За Аксьоновим В.С. 2022; 2 – За Аксьоновим В.С. 2021; 3 – За Аксьоновим В.С. 2009; 4 – За Міхєєвим В.К. 2006; 5, 6 – За Магомєдовим М.Г. 1983.)

1, 3, 4, 6 – бронза;
2 - срібло;
5 – золото.

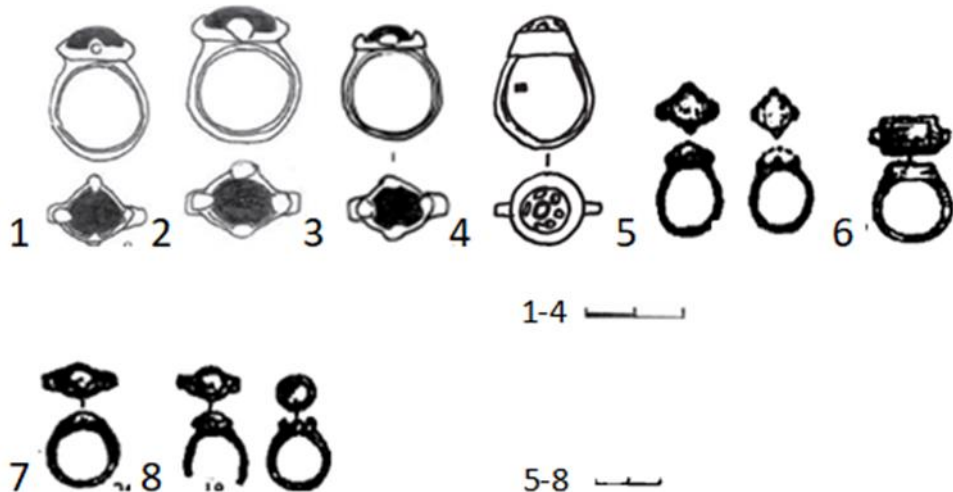

Рис. 18. Бронзові персні I типу (II підтип) із скляною вставкою. (1,2,4 – За Аксьоновим В.С. 2021; 3 – За Аксьоновим В.С. 2015; 5-8 – За Міхеєвим В.К. 2006.).

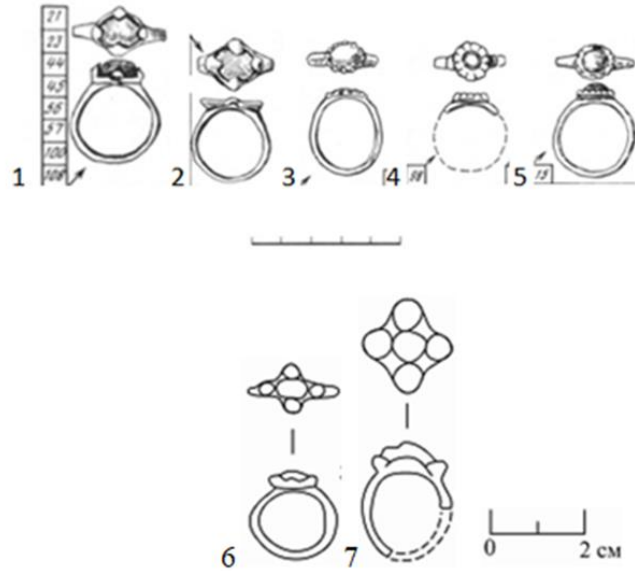

Рис. 19. Бронзові персні I типу (II підтип) з Дмитрієвського могильника. (1-5 - За Плетнєвою С.О. 1989; 6-7 – За Балашовим О.А. 2016.).

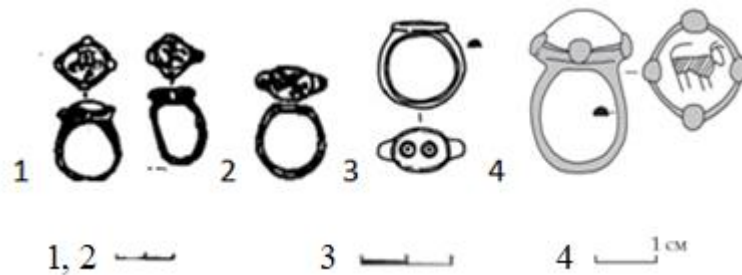

Рис. 20. Бронзові персні II типу. (1, 2 – За Міхеєвим В.К. 2006; 3 – За Аксьоновим В.С. 2011; 4 – За Колодою В.В. 2017.).

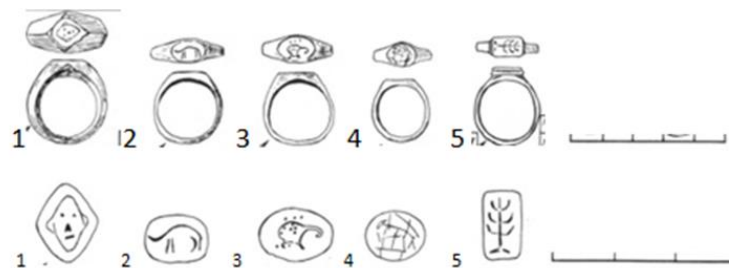

Рис. 21. Бронзові персні II типу з Дмитрієвського могильника. (За Плетнєвою С.О. 1989.)

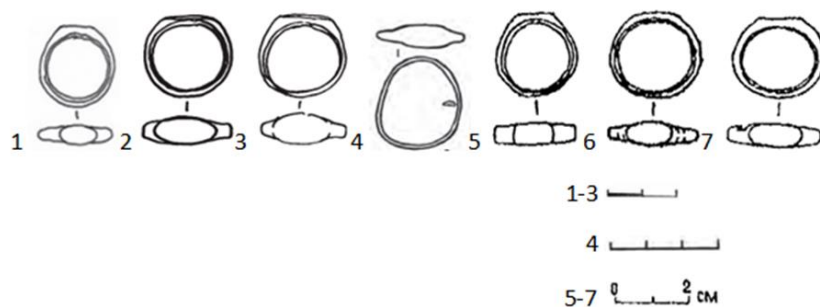

Рис. 22. Бронзові персні III типу. (1 – За Аксьоновим В.С. 2022; 2 – За Аксьоновим В.С. 2022; 3 – За Аксьоновим В.С. 2020; 4 – За Колодою В.В. 2011; 5-7 – За Аксьоновим В.С. 2005.)

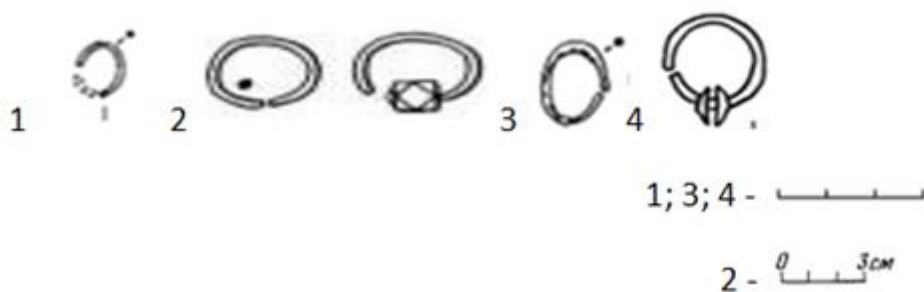

Рис. 23. Серезки I типу. (1 – За Аксьоновим В.С. 2005; 2 – За Магомедовим М.Г. 1983; 3 – За Аксьоновим В.С. 2005; 4 – За Аксьоновим В.С. 2015.).

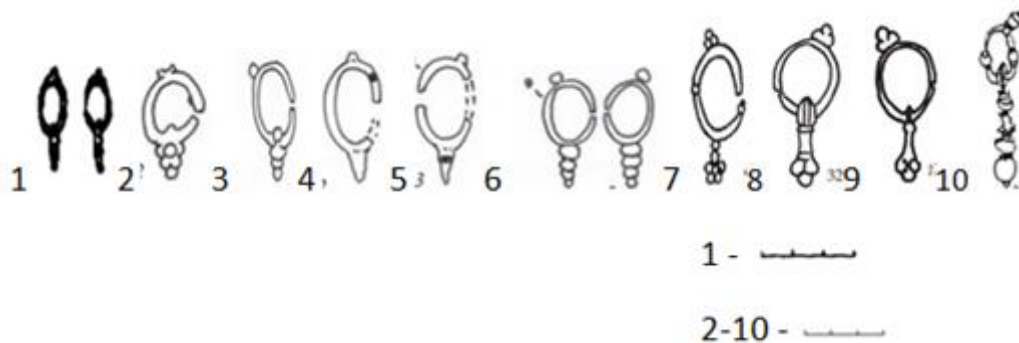
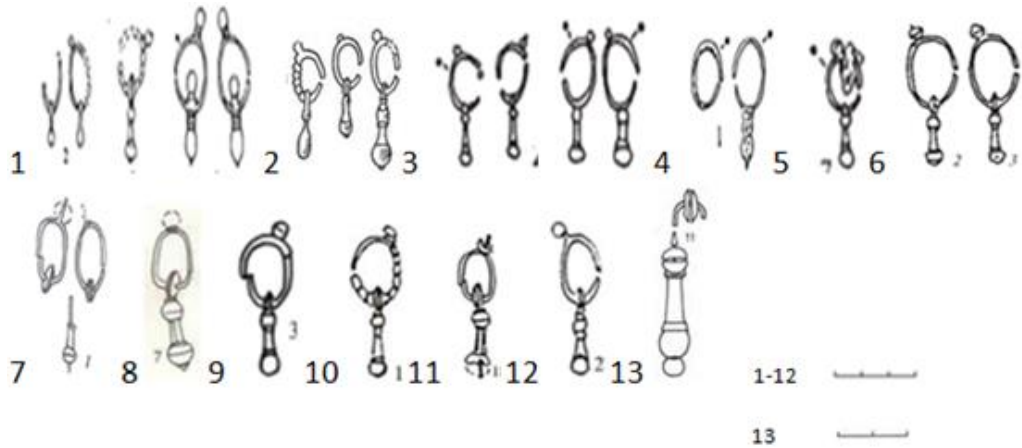

Рис. 24. Серезки II типу. (1- За Міхеєвим В.К. 2006; 2-6 – За Аксьоновим В.С. 2022; 7 – За Пархоменком О.В. 1983; 8 – За Аксьоновим В.С. 2019; 9 – За Аксьоновим В.С. 2016; 10 – За Аксьоновим В.С. 2013.)
1-3, 6-10 – I підтип (з кульками підвіска). 4-5 – II підтип (конусна підвіска).

1-7, 9-13 – бронза.

8 – срібло.

Рис. 25. Серезки III типу. (1 – За Аксьоновим В.С. 2005; 2 – За Пархоменком О.В. 1983; 3 – 5 – За Аксьоновим В.С. 2005; 6 – За Хоружа М.В. 2014; 7 – За Аксьоновим В.С. 2021; 8 – Аксьоновим В.С. 2012; 9 – За Аксьоновим В.С. 2015; 10-12 – За Аксьоновим В.С. 2013; 13 – За Колодою В.В. 2011.).

Рис. 26. Залізні двочленні фібули I тип з Сухогомольшанського могильника. 1 – поховання №54, 2 – поховання №120, 3 – поховання №125, 4 – поховання №143, 5 – поховальний комплекс XI, 6 – поховання №259, 7 – поховання №252, 8 – поховання №270, 9 – поховання №277, 10 – поховання №302. (За Міхєєвим В.К. 2006.).

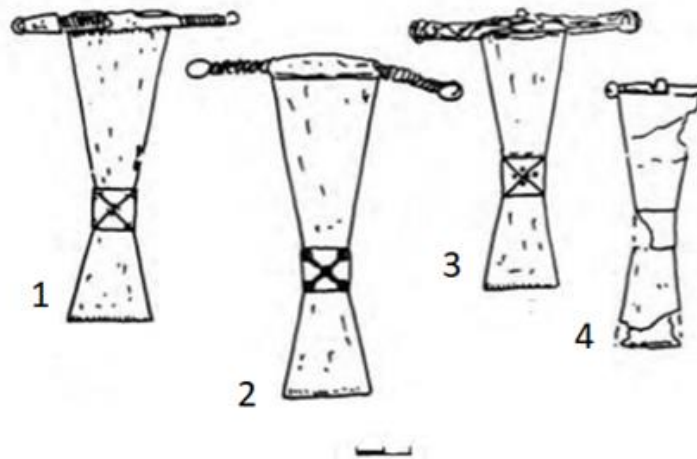

Рис. 27. Бронзова та срібні щиткові Т-подібні фібули II тип з Нетайлівського могильника. 1 (срібло) – поховання № 164. 2 (срібло) – поховання № 350. 3 (срібло) – поховання № 440. 4 (бронза) – поховання № 460. (За Аксьоновим В.С. 2012.).

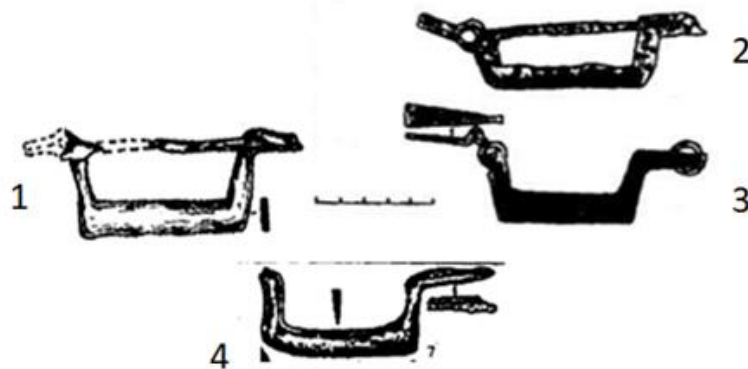

Рис. 28. Залізні фібули-кресала III тип з Сухогомольшанського могильника. 1 – поховання № 151. 2, 3 - поховальний комплекс № XVI. 4 – поховання № 296. (За Міхєєвим В.К. 2006.) .

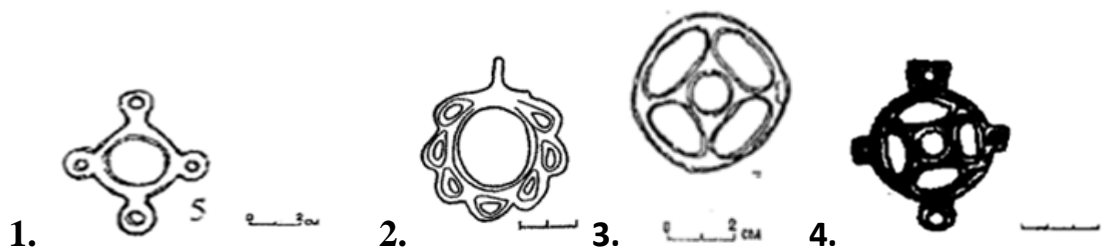

Рис. 29. Бронзові круглі підвіски I тип. (1- За Аксьоновим В.С. 2006; 2 - За Пархоменком О.В. 1983; 3 - За Аксьоновим В.С. 2005; 4 - За Міхєєвим В.К. 2006.).

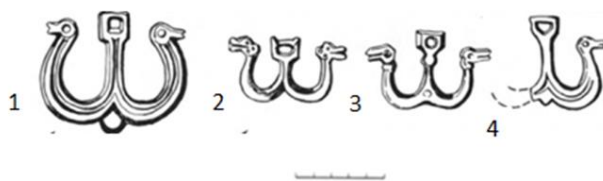

Рис. 30. Бронзові парні амулети II тип з Дмитрієвського могильника. 1 – поховання № 51. 2 – поховання № 87. 3 – поховання № 164. 4 – поховання № 152. (За Плетнєвою С.О. 1989.).

Рис. 31. Бронзові амулети у формі тварин III тип з Дмитрієвського могильника. 1- поховання № 108. 2 – поховання № 56. 3 – поховання № 125. (За Плетнєвою С.О. 1989.).

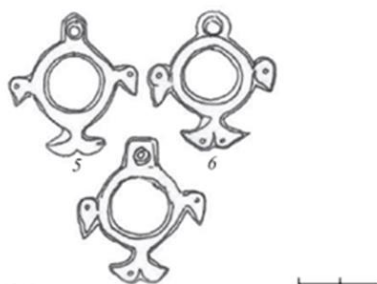

Рис. 32. Бронзові підвіски IV тип з катакомбного поховання № 74 Верхньо-Салтівського могильника. (За Аксьоновим В.С. 2021.).

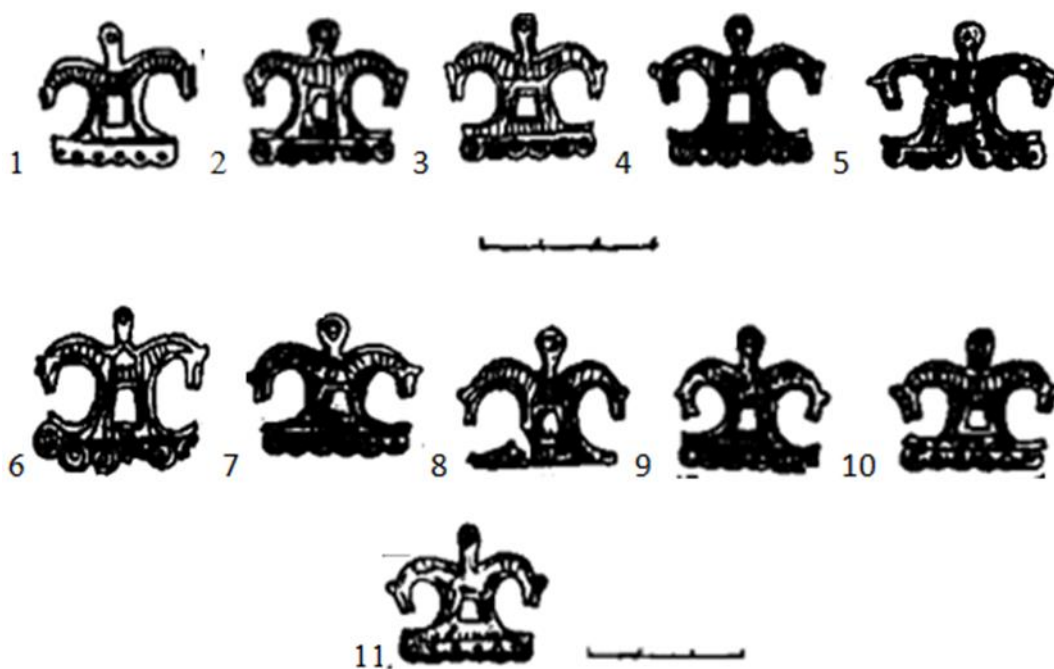

Рис. 33. Конькові підвіски V тип з Сухогомільшанського могильника (За Міхеєвим В.К. 2006.) 1 – поховання № 93. 2, 3 – поховання № 107. 4 – поховання № 131. 5, 6 – поховання № 141. 7, 8 – поховання № 167. 9 – поховання № 185. 10, 11 – поховання № 290.

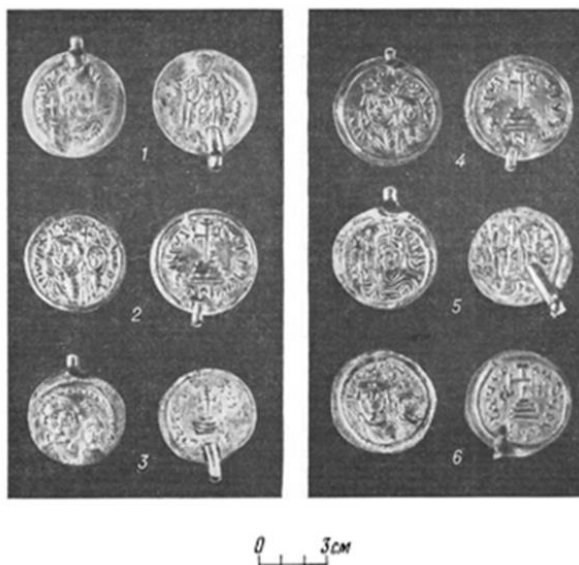

Рис. 34. Золоті візантійські монети з Верхньочирчуртівського могильника №1. 1 – золотий солід Іраклія (613-616 рр.) з кургану № 14. 2 - імітація на золотий солід Іраклія з кургану № 16. 3 - золотий солід Маврикія Тиберія (582-602 рр.) з кургану № 17. 4, 5 - золоті соліди Іраклія та його сина Іраклія Константина (613-641 рр.) з кургану № 20. 6 - золотий солід Маврикія Тиберія з кургану № 61. (За Магомедовим М.Г. 1983.)

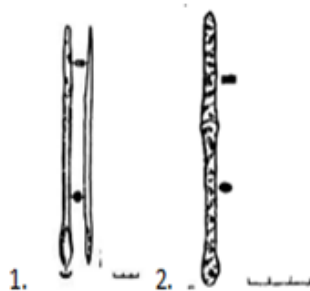

Рис. 35. Свердла I типу носіїв салтівської культури. (1- знахідка в пос. Маяки; 2 – знахідка Сухогомільшанський могильник.) (1 – за Міхеєвим В.К. 1985; 2 – за Міхеєвим В.К. 2006).

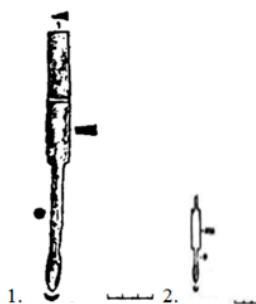

Рис. 36. Свердла II типу носіїв салтівської культури. (1 – знахідка в пос. Нова Покровка; 2 – знахідка Сухогомільшанський могильник.) (1 – за Міхеєвим В.К. 1985; 2 – за Міхеєвим В.К. 2006).

Рис. 37. Свердло III типу носіїв салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985).

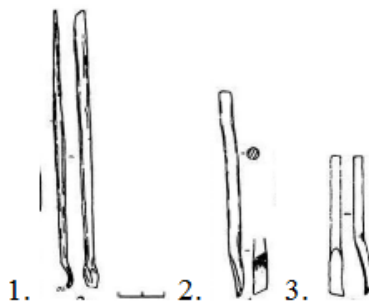

Рис. 38. Токарські різці населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985).

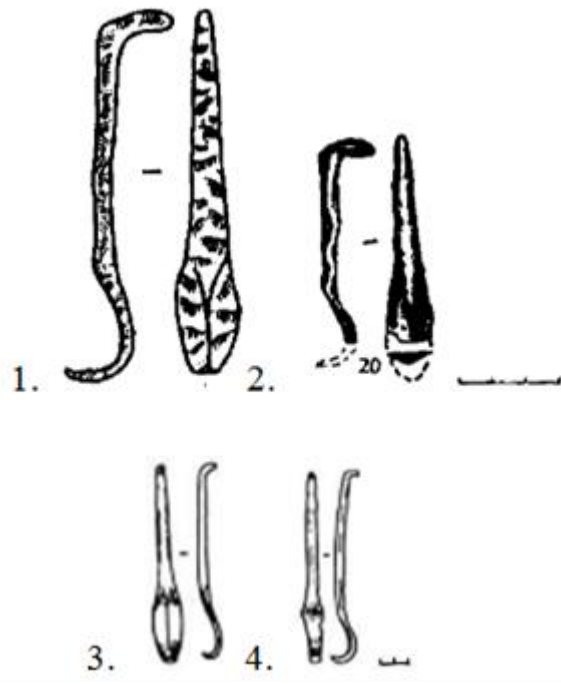

Рис. 39. Ложкарі населення салтівської культури. (1; 2 – за Міхеєвим В.К. 2006; 3;4 – за Міхеєвим В.К. 1985).

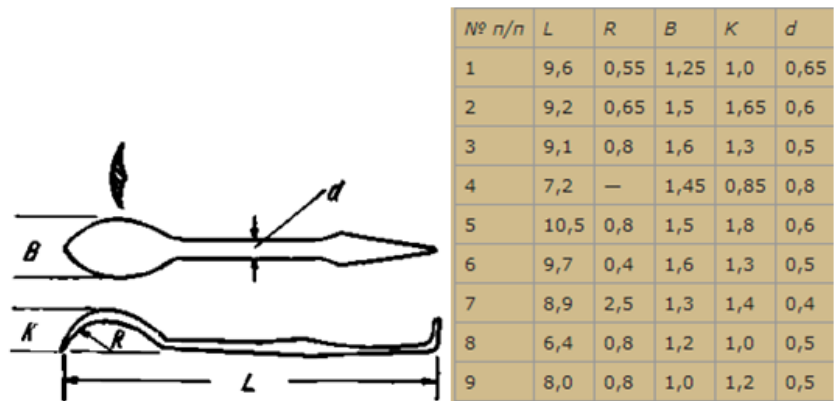

Рис. 40. Порівняння параметрів ложкарів населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985). (1-7 – знаряддя із пос. Маяки; 8-9 – знаряддя із Сухої Гомольши).

Рис. 41. Долото (втульчасте) населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 2006).

Рис. 42. Долото (із залізною ручкою) населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1968).

Рис. 43. Зубило населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1968).

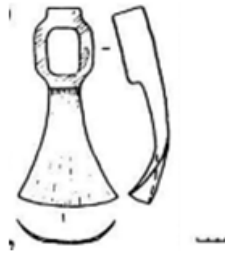

Рис. 44. Тесло населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985).

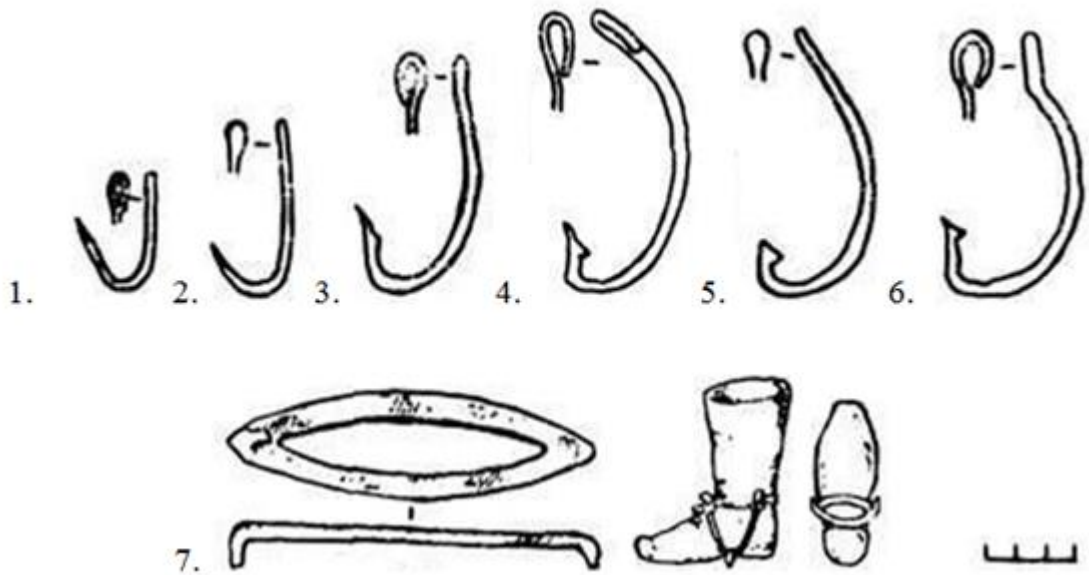

Рис. 45. Рибацькі гачки та льодоступи населення салтівської культури. (1 - I тип; 2 - II тип; 3 - III тип; 4 - IV тип; 5 - V тип; 6 - VI тип; 7 - льодоступи;) (За Міхеєвим В.К.1985).

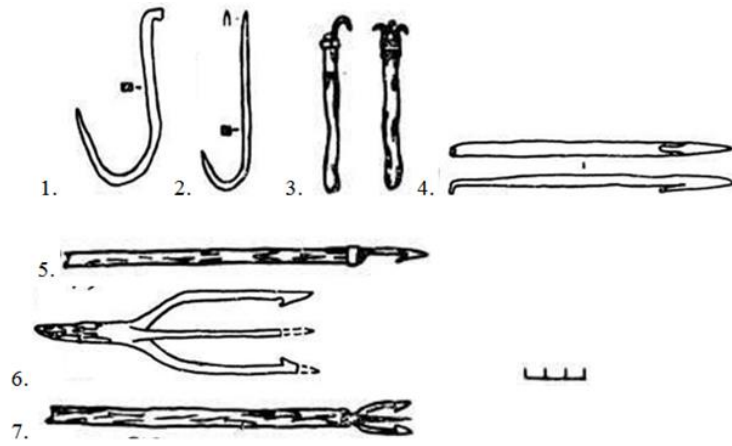

Рис. 46. Багорчики і остроги населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985).

Рис. 47. Ножі I типу (1 – За Міхеєвим В.К. 2006; 2 – За Майко В.В. 2004.).

Рис. 48. Ножі II типу (За Міхеєвим В.К. 2006.).

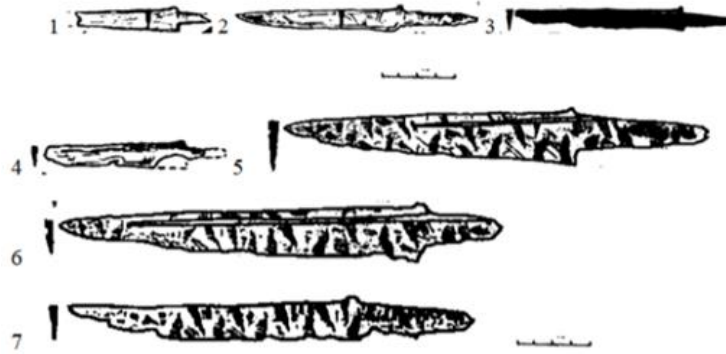

Рис. 49. Ножі III типу (За Міхеєвим В.К. 2006.).

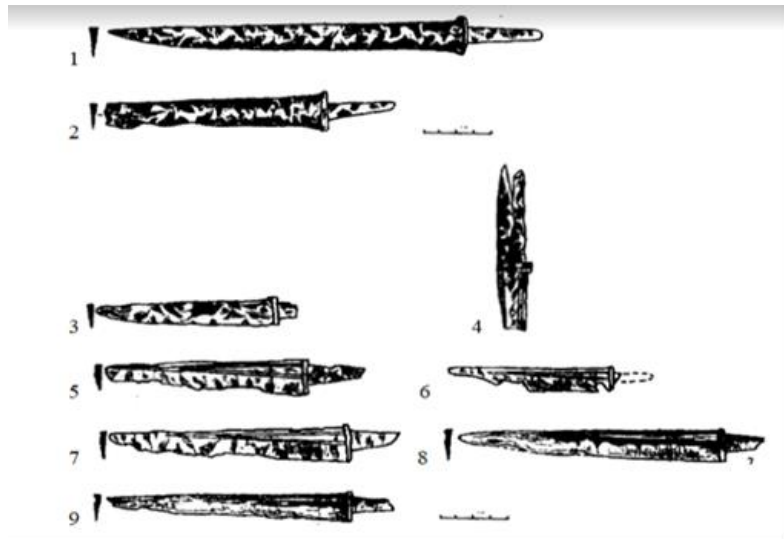

Рис. 50. Ножі IV типу (За Міхеєвим В.К. 2006.).

Рис. 51. Виноградний ніж з Правобережного Цимлянського городища (За

Плетньовою С.О. 1994.).

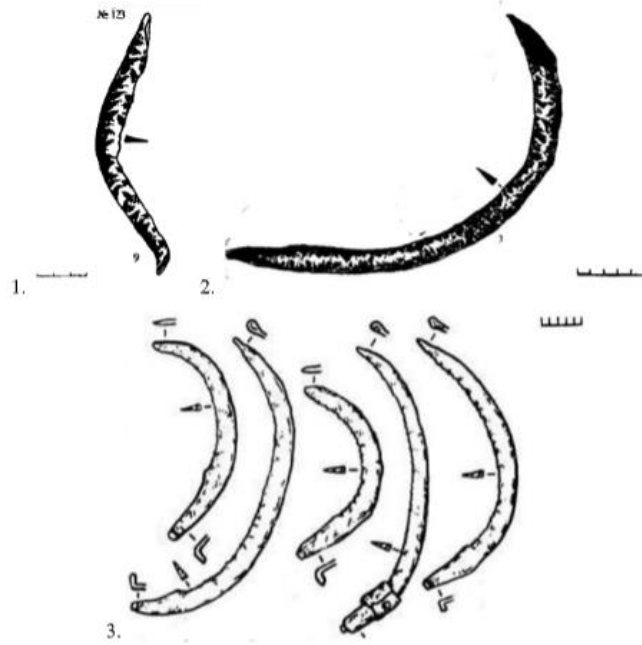

Рис. 52. Серпи I типу (1, 2 - За Міхєєвим В.К. 2006; 3 - За Міхєєвим В.К. 1985.).

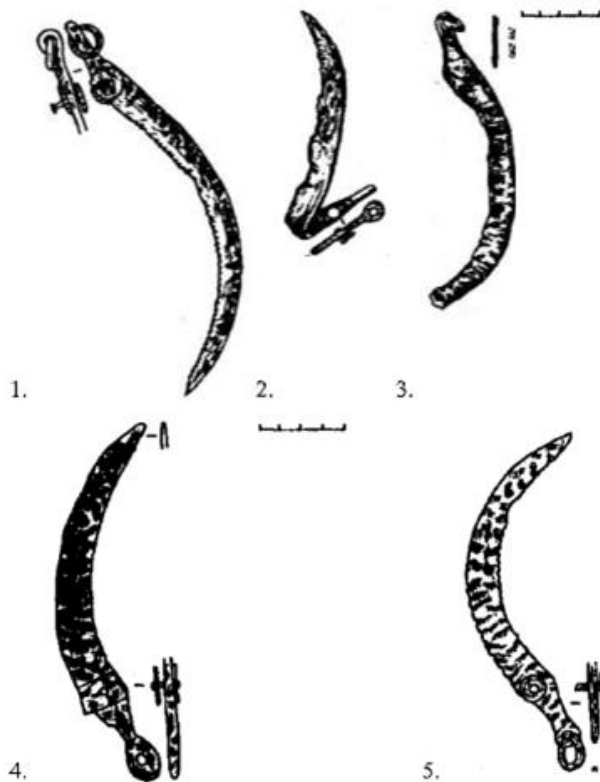

Рис. 53. Серпи II типу (I підтип) (За Міхеєвим В.К. 2006.).

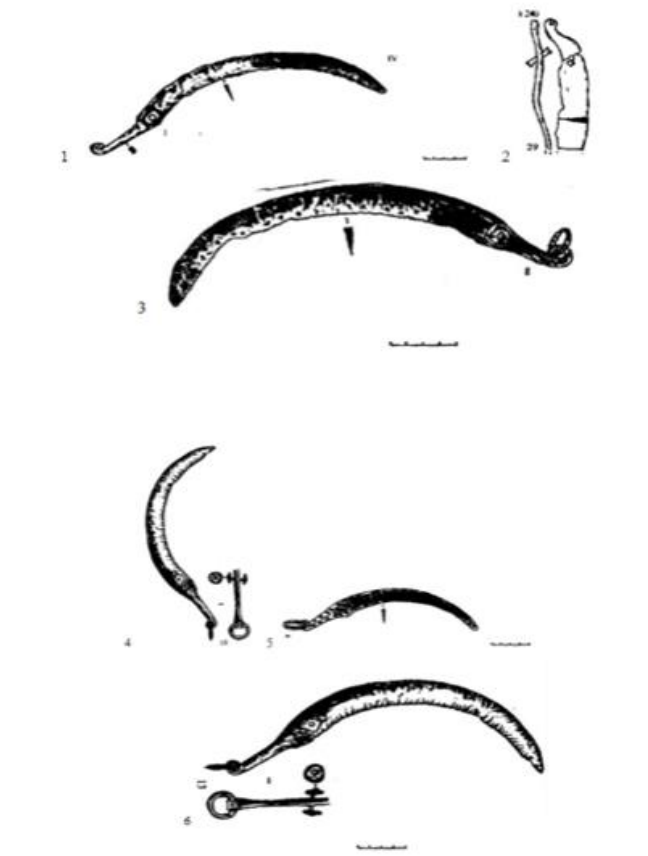

Рис. 54. Серпи II типу (II підтип) (За Міхеєвим В.К. 2006.).

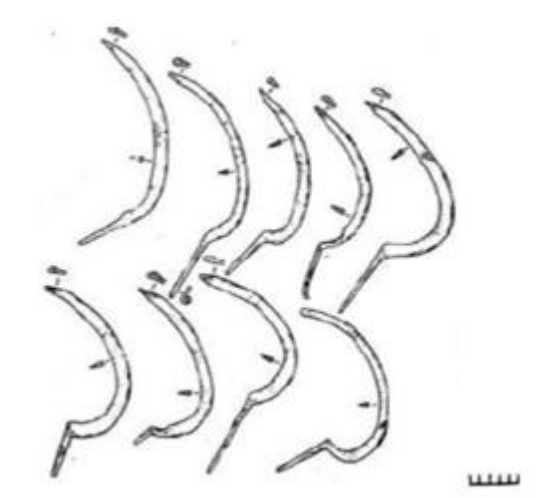

Рис. 55. Серпи III типу (За Міхеєвим В.К. 1985.).

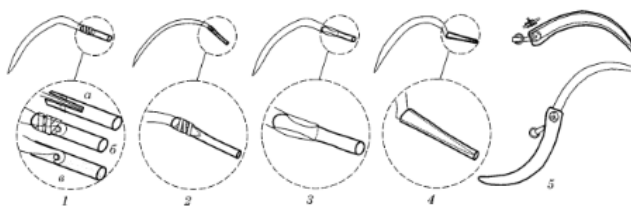

Рис. 56. Кріплення серпів населення салтівської культури. 1-гачкове; 2-стовпчикове; 3-втульчасте; 4-черешкове; 5-складне. (За Колодою В.В. 2013.).

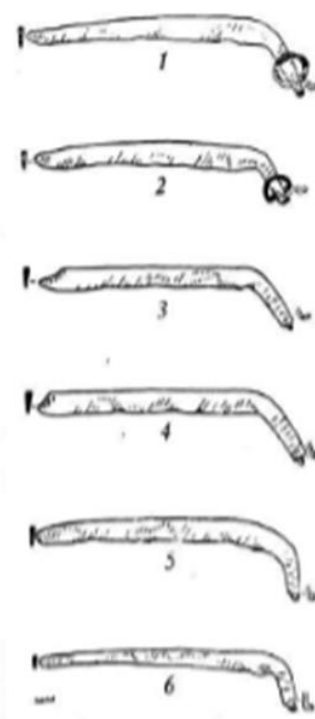

Рис. 57. Коси I типу. 1-2 – II підтип (кут п'ятки 50°); 3-4 – I підтип; 5-6 – II підтип (кут п'ятки $85-90^\circ$). (За Міхеєвим В.К. 1985).

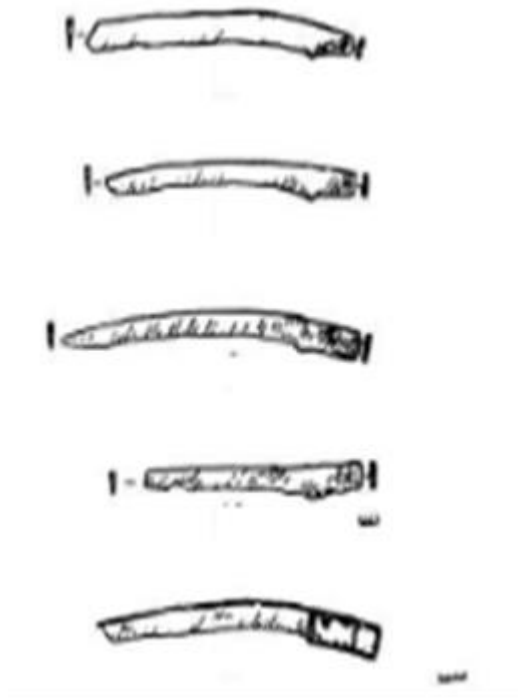

Рис. 58. Коси II типу (За Міхеєвим В.К. 1985).

Рис. 59. Наральники I типу (вузько-лопатеві). (За Колодою В.В. 2013.).

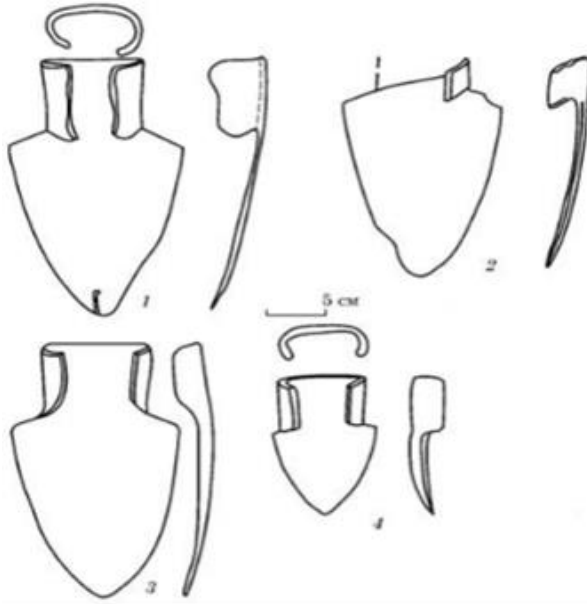

Рис. 60. Наральники II типу (широколопатеві). (За Колодою В.В. 2013.).

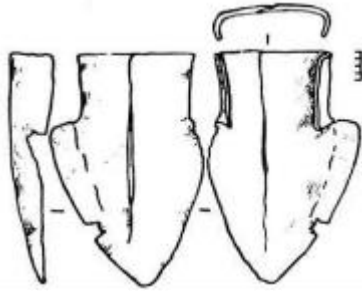

Рис. 61. Леміш населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985.).

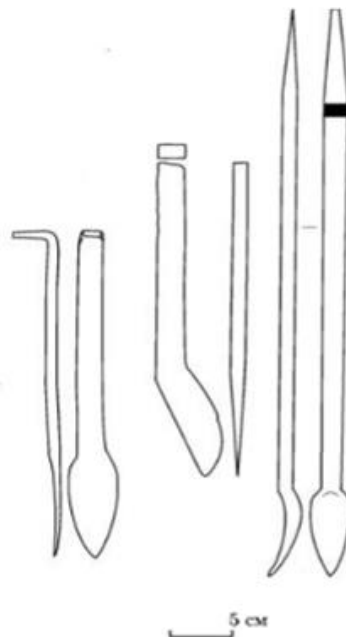

Рис. 62. Чересла І типу (черешкові). (За Колодою В.В. 2013.).

Рис. 63. Мотики І типу (вертикальні). (За Колодою В.В. 2013.).

Рис. 64. Мотика І типу із замкнутою втулкою. (За Міхеєвим В.К. 2006.).

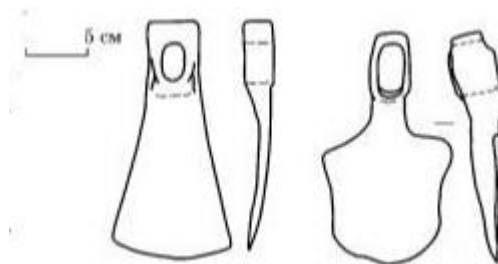

Рис. 65. Мотики ІІ типу (горизонтальні). (За Колодою В.В. 2013.).

	НАРАЛЬНИКИ		
	ЗАГАЛЬНА ДОВЖИНА	ДОВЖИНА ВТУЛКИ	ДОВЖИНА ЛЕЗА
Салтівська культура	14 - 30 см	5 - 9 см	10 - 22 см
Роменська культура	16 - 19 см	5 - 7 см	11 - 13 см

	НАРАЛЬНИКИ	
	ШИРИНА ВТУЛКИ	ШИРИНА ЛЕЗА
Салтівська культура	6 - 9 см	9 - 17 см
Роменська культура	5 - 9 см	8.5 - 12.5 см

Рис. 66. Порівняння наральників носіїв салтівської та роменської культури.

	ЧЕРЕСЛА		
	ЗАГАЛЬНА ДОВЖИНА	ДОВЖИНА КРІПЛЕННЯ	ДОВЖИНА ЛЕЗА
Салтівська культура	35 - 45 см (66.5 см)	27.5 см	12 - 15.5 см
Роменська культура	23 - 35.5 см	8 - 21 см	14 - 20 см

	ЧЕРЕСЛА	
	ШИРИНА КРІПЛЕННЯ	ШИРИНА ЛЕЗА
Салтівська культура	1.5 - 4 см	5 см
Роменська культура	1 - 7 см	3 - 8 см

Рис. 67. Порівняння чересел носіїв салтівської та роменської культури.

	МОТИКИ		
	ЗАГАЛЬНА ДОВЖИНА	ДОВЖИНА КРІПЛЕННЯ	ДОВЖИНА ЛЕЗА
Салтівська культура	8 - 20 см	3.5 - 9 см	4 - 10 см
Роменська культура	10.5 - 20 см	3.5 - 6.5 см	6 - 16 см

	МОТИКИ	
	ШИРИНА КРІПЛЕННЯ	ШИРИНА ЛЕЗА
Салтівська культура	2 - 5 см	4.5 - 10 см
Роменська культура	4 - 7 см	6 - 16 см

Рис. 68. Порівняння мотик населення салтівської та роменської культури.

Рис. 69. Сокира I типу (сокира-колун). (За Міхеєвим В.К. 2006.).

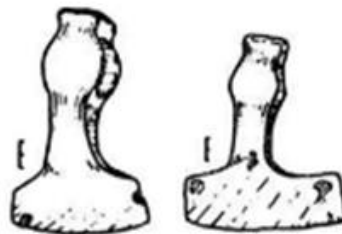

Рис. 70. Сокира II типу (сокира-тесляра). (За Міхеєвим В.К. 1985.).

Номер	Вага	Довжина рукояті	ККД
1	673 г	58,4 см	0,820
2	1275 г	56,8 см	0,834
3	830 г	57,5 см	0,835
4	1142 г	57,1 см	0,842
5	1030 г	51,2 см	0,859
6	925 г	47,9 см	0,389
7	570 г	47,7 см	0,915
8	835 г	48,2 см	0,982

1-6 – вузьколезові сокири; 7-8 - двобородчасті сокири.

Рис. 71. Порівняння ККД сокир I та II типу населення салтівської культури. (За Міхеєвим В.К. 1985).

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему:
«Обробка чорних та кольорових металів населення салтівської культури»
студента історичного факультету
Устименка Юрія Віталійовича

Дипломна робота присвячена дослідженню обробки чорних та кольорових металів населенням салтівської культури. Тема є актуальною з огляду на обмежену кількість досліджень, присвячених вивченню металургії населення салтівської культури. В роботі висвітлення обробки металів проходить крізь дослідження військової, ювелірної і господарської справи. Це допоможе нам краще і на практиці дослідити тему обробки металів населення салтівської культури. Також важливу роль у дослідженні відіграє порівняння. Після кожного підрозділу, нами дана порівняльна характеристика предметів із носіями інших археологічних культур, які були хронологічно або територіально близькими до салтівської.

Перший розділ дипломної роботи присвячений видобуванню і обробці чорних і кольорових металів. Другий розділ представляє із себе дослідження металевого озброєння, а саме дистанційної та наступальної зброї. Третій розділ включає в себе вивчення ручних прикрас і прикрас верхньої частини тіла. В четвертому розділі висвітлюються промислові та господарські знаряддя населення салтівської культури.

Ключові слова: археологія, салтівська культура, обробка металів, зброя, прикраси, господарство.

SUMMARY

of the thesis on the topic:
“Processing of Ferrous and Non-Ferrous Metals by the Population of the
Saltiv Culture”
by the student of the Faculty of History
Yurii Ustymenko

This thesis is devoted to the study of ferrous and non-ferrous metal processing by the population of the Saltiv culture. The topic is relevant due to

the limited number of studies dedicated to the metallurgy of the Saltiv culture's population. The work examines metal processing through the lenses of military, jewelry, and household activities. This allows for a more practical and comprehensive exploration of metalworking among the Saltiv culture population. Comparative analysis also plays an important role in this study. After each section, a comparative characteristic is provided, contrasting artifacts with those from other archaeological cultures that were either chronologically or territorially close to the Saltiv culture.

The first chapter of the thesis is devoted to the extraction and processing of ferrous and non-ferrous metals. The second chapter presents a study of metal weaponry, namely ranged and melee weapons. The third chapter includes an examination of hand and upper body jewelry. The fourth chapter highlights the industrial and household tools used by the Saltiv culture population.

Keywords: archaeology, Saltiv culture, metalworking, weapons, jewelry, economy.